

ՀԱՅՈՅ ԱՇԽԱՐՀԻՆ

ԱՄ ՍԱԳԻՐ

Գ. ՏԱՐԻ—ԹԻԻ Ե.—ՄԱՅԻՍ—1862

Գ Ի Զ 0

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Ք Ա Ղ Ա Ք Ա Կ Ր Թ Ո Ւ Թ Ե Ա Ն

Ո Ր

Յ Ե Ի Ր Ո Պ Ի Ա

Ի Ն Ն Ե Ր Ո Ր Գ Դ Ա Մ*

Նկատմանս.—Թագաւորականութեան Երեւելի պաշտօնը՝ Եւրոպիոյ եւ աշխարհիս պատմութեան մէջ.—Այս Երեւելիութեան ճշմարիտ պատճառները.—Այն կրկնակի հոգեցուածքն որով թագաւորականութեան կարգադրութիւնը պէտք է նկատուի.—Ա. Իր սեպական եւ տեւական բնութիւնը.—Թագաւորականութիւնն իրաւանց գերիշխանութեան անձնաւորութիւնն է.—Նոյն չափով եւ մինչեւ ֆր ատտիճան.—Բ. Իրա այլ եւ այլ ձեւերու շարմարուելն ու այլ եւ այլ կերպաւորմանք անելը.—Նշրտական թագաւորականութիւնն այլ եւ այլ տեսակ թագաւորականութեանց հետեւանքը կարծես լինի.—Բարբարոսական թագաւորականութեան.—Արմեական թագաւորականութեան.—Ասիական թագաւորականութեան.—Աւստրալիան թագաւորականութեան.—Եւ արդեան բուն իսկ թագաւորականութեան եւ իր ճշմարիտ որպիսութեան վրայ:

Պարոնայք,

Մեր վերջին ժողովքումը իմ ջանքն եղաւ, արդեան ընկերութեան իսկական եւ որոշական կերպարանքը նախնեան Եւրոպական ընկերութեան հետ համեմատելով որոշել: Այս իրողութեան մէջ ճանաչել եմ

*) Տես Ա. ու Բ. դասերը Ա. տարի թիւ Թ. Ժ. իսկ Գ. Դ. Ե. Զ. եւ Է. դասերը: Բ. տարի թիւ Դ. Ե. Զ. եւ Ժ. ու Բ. դասը, Գ. տարի թիւ Դ:

կարծում, որ ընկերական վիճակին բոլոր տարերքները, որոնք նախ բաղմամբիւ եւ տեսակ տեսակ էին, երկու տարերքներու մէջ ամբողջութեամբ են, մին կողմանէ կառավարութեան մէջ, միւս կողմանէ էլ ժողովրդեան: Արդ վստահակ աւատային ազնուականութեան, եկեղեցականաց, թաղաւորներու, քաղաքացւոց, շինականներու եւ սարուկներու պատահելու իբրեւ տիրապետող զօրութիւններ եւ իբրեւ պատմութեան մէջ գլխաւոր դործողներ. էլ ուրիշ բան չենք գտնել արդեան Եւրոպայ մէջ, բայց միայն երկու մեծամեծ՝ կերպարանքներ, որոնք միայնակ պատմական տեսարանն են բռնած: Այս երկու կերպարանքներն են, կառավարութիւնը ու երկիրն իր ժողովրդովը:

Թէ որ այս է այն իրողութիւնն, ուր եկաւ հասաւ Եւրոպական քաղաքակրթութիւնն, այս է նաեւ այն նպատակն ուր պէտք է, որ զիմենք մենք եւ ուր մեր քննութիւններն էլ մեղ պէտք է որ առաջնորդեն: Պէտք է, որ մենք այս մեծ հետեւանքին հետզհետէ ծագելը, աճելը եւ հաստատուելը տեսնենք. այն ժամանակին ենք հասել, որ կարող ենք նորոնց նրա ծագմանէն սկսել. ինչպէս որ տեսաք, ԺԲ. դարու եւ ԺՉ. դարու միջոցումն է, որ այս ծանրաքայլ եւ անրեւան աշխատանքը կատարուեցաւ եւ որն որ մեր ընկերութիւնն այս նոր կերպարանքին մէջ մտցրուց եւ այս որոշական վիճակին հասցրուց: Նոյնպէս քննեցինք եւ իմացանք այն առաջին եւ մեծամեծ ղէպքն, որ ըստ իմ կարծեաց, Եւրոպական այս ճանապարհին մէջ յայտնի եւ սաստիկ կերպով մղեց, այն է խաչակրութիւնը:

Նոյն ժամանակներում, կամ զրեթէ այն միջոցին, որ խաչակրութիւնն երկւան ելաւ, այն կարգադրութիւնը սկսաւ մեծանալ, որն որ զուցէ ամենից աւելի արդեան ընկերութեան կազմուելուն ձեռնառու եղաւ եւ ընկերական բոլոր տարերքներն էլ երկու զօրութեանց մէջ ձուլուելու, կառավարութեան ու ժողովրդեան մէջ, այն է թաղաւորականութիւնը:

Յայտնի է որ, թաղաւորականութիւնը մի ամենամեծ պաշտօն կատարեց Եւրոպական քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ: Այս մասին համոզուելու համար մի հայեցումաձք դարձնել իրերու վրայ բաւական է: Տեսնում ենք, որ թաղաւորականութեան զարգացումը մի եւ նոյն քայլով ղիմում է գտնէ երկար ժամանակ. ինչպէս որ նոյն ինքն ընկերութիւնն էլ յառաջ է գնում: Յառաջադիմութիւնները հաւատար են:

Եւ ոչ թէ միայն յառաջադիմութիւնները հաւատար են, այլ ամէն անգամ, որ ընկերութիւնը ղէպի իր որոշակի եւ արդեան կերպարանքն առնելու է ղիմում, թաղաւորականութիւնն էլ, կարծես մեծանում եւ յաջողում է. այնպէս որ, երբ բանը զլուխ է գալի, երբ էլ կամ զրեթէ Եւրոպայ մեծամեծ տէրութեանց մէջ կառավարութեան եւ հասարակաց ազդեցութենից ուրիշ կարեւոր եւ որոշիչ ազդեցութիւն չի մնում, թաղաւորականութիւնն է կառավարութիւն լինում:

Ոչ թէ միայն օրհնախոսութեան այսպէս է պատահում, ուրտեղ իրն ակնհերեւ է, այլ Նորոգիոյ աշխարհներուն մեծ մասին մէջ. մի փոքր յառաջ կամ մի փոքր յետոյ, մի փոքր այլ եւ այլ կերպարանքով ընկերութեան պատմութիւնը Անգլիայում, Սպանիայում եւ Գերմանիայում նոյն եւ մի հետեւանքն է ցոյց տալի : Անգլիայում, օրինակի համար, Տուսօրներու ժամանակունկն է, որ Անգլիական ընկերութեան մասնաւոր եւ տեղական հին տարերքներն իրանց բնութենից դուրս են դալի հալում, մաշում են եւ հասարակաց իշխանութեանց դրութեան տեղի են տալիս : Նոյնպէս այս ժամանակն էլ թագաւորականութեան ամենամեծ աղղկցութեան ժամանակն է : Մի եւ նոյնն էր եղել եւ Գերմանիայում, Սպանիայում եւ ամէն Եւրոպական մեծամեծ աշխարհներումը :

Թէ որ Եւրոպայից դուրս գնանք, թէ որ մեր հայեցումած քը աշխարհիս միւս մասին վրայ դարձնենք, նոյն եւ նման իրը կտեսնենք. ամէն տեղ թագաւորականութիւնը մի մեծ տեղ է բռնած եւ գրեթէ ամէնից ընդհանրական եւ ամէնից տեւական կարգադրութիւնն եղած կը գտնենք, եւ ամէնից զօտարինն այնտեղ յառաջ բերուիլն ուր տեղ դիւռ չէ եղել եւ այնտեղ ջնջուիլն ու անձեռ լինիլն, ուր տեղ եղել է եւ կայ, չին ժամանակներէից հետէ Սօխայում եղել է : Ամերիկա դաւնուելիս, այն տեղ ամէն մեծամեծ տէրութիւններն այլ եւ այլ կապակցութիւններով միասնեացական վարչութեան ենթարկուած դաւնուեցան : Թէ որ Աֆրիկէի ներքին կողմերն էլ մտնենք, այն տեղումնք, ուր մի փոքր տարածուած աղղկը կգտնուին, կտեսնենք որ եւ նրանց մէջ այս վարչութիւնն է զօրութիւն ունեցողը : Թագաւորականութիւնը, ոչ թէ միայն ամէն տեղ մտել է, այլ նաեւ ամէնից այլակերպ վիճակներու, քաղաքակրթութեան, բարբարոսութեան եւ ամէնից խաղաղ եւ հեղ բարբարոս եւ վարքերու հետ յարմար է եկել : Զինատանում, օրինակի համար եւ այն վիճակներուն հետ նաեւ որոնց մէջ զինուորականութեան հողին տիրել է : Թագաւորականութիւնն երբեմն քաստերու վարչութեան եւ ամենաստատիկ խստութեամբ դասաւորուած ընկերութեանց մէջ հաստատուել է եւ երբեմն հաւասարական վարչութեան եւ բոլորովին որ եւ է օրինական եւ տեւական դասաւորութիւն չունեցող ընկերութեանց մէջ : Մի տեղ բռնաւոր եւ ճնշող եւ ուրիշ տեղ լուսաւորութեան յառաջացման նպաստաւոր եւ աղատականութեանն էլ օգնական : Կարծես թէ թագաւորականութիւնը մի այնպիսի գլուխ լինի, որ կարելի լինի մի շատ տեսակ տեսակ մարմիններու վրայ տեղաւորուիլ եւ մի այնպիսի տեսակ պտուղ, որ կարող է իրարից շատ տարբեր բողբոջներ տալ :

Այս իրողութեան մէջ, Պարոնայք, կարող ենք խիստ շատ կարեւոր եւ օգտաւէտ հետեւութիւններ գտնել, եւ միայն երկու հետեւութիւն եւ կամենում վեր առնել :

Առաջինն այն է, որ անկարելի է մի այսպիսի հետեւանք միայն բաղդին, զօրութեան կամ նենդութեան պտուղը լինի. անկարելի է, որ թագաւորականութեան բնութեան մէջ, իբրեւ կարգադրութիւն նկատուի, եւ անձնական մարդուն եւ մարդկային ընկերութեան բնութեան մէջ մի. խորին եւ զօրաւոր իրերանմանութիւն չլինի : Անտարակոյս այս կարգադրութեան մէջ սկզբումը զօրութիւնը խառնուել է, անտարակոյս նրա յառաջացման շատ մասնակից եղել է : Բայց ամէն անգամ որ սրա նշման մի հետեւանք կտեսնենք, ամէն անգամ, որ մի շատ զարեւու ընթացքումը եւ մի շատ այլ եւ այլ վիճակներումը, մի մեծ դէպքի զարգանալը կամ յառաջ գալը կտեսնէք, երբեք զօրութեան մի վերաբերէք այն դէպքի զարգանալուն եւ յառաջ գալուն պատճառը. զօրութիւնը մի մեծ պաշտօն ունի եւ մի ամէնօրեայ պաշտօն մարդկային դործքերու մէջ, բայց ամենեւին նրան գլխաւոր սկզբունքն ու շարժողը չէ : Զօրութեան եւ իրա վարած պաշտօնին վրայ միշտ եւ մի բարոյական բան էլ կայ, որն որ ամբողջ իրերն է սահմանում ընկերութեանց պատմութեան մէջ, զօրութիւնն այն է ինչ որ է մարդու պատմութեան մէջ մարմինը : Հարկաւ մարդու մարմինը մի մեծ տեղ է բռնում մարդու կեանքին մէջ, սակայն ամենեւին նրա սկզբունքը չէ, կեանքը նրա միջում ման է գալի, բայց բնաւ նրանից չէ բղխում : Այսպէս է նաեւ մարդկային ընկերութեանց խաղն էլ, նրանց մէջ ինչ խաղ որ խաղայ զօրութիւնը, նրանց կառավարողը եւ նրանց ճակատադրին իբրեւ դերիչխան եղողն ինքը չէ, այլ բարոյական զաւարարներու աղդեցութիւններն են, որոնք զօրութեան ղեկավարող տակը թաղուն մնալով, ընկերութեանց ընթացքը կկանոնաւորեն : Անշուշտ այս տեսակ զօրութիւնն էր եւ ոչ լոկ զօրութիւնը թագաւորականութեան բաղդը բանեցնողը :

Մի երկրորդ իր էլ, որն որ զրեթէ նոյն չափ կարեւոր է նկատելը թագաւորականութեան ամէն ձեւի յարմարութիւն եւ իր չափաւորութեւնը յատկութիւնն եւ իր վրայ մի շատ այլ եւ այլ հանգամանքներ ընդունելն է : Նկատեցէք այս իրար հակառակ կերպարանքը, իր ձեւը միայնակ, տեսական եւ պարզ է, իրա միջումն ամենեւին այն անչափ կառուցութեանց այլեւայլութիւնը չի երեւում, որն որ ուրիշ կարգադրութեանց մէջ կայ : Բայց սակայն իրան ամենեւին նմանակ չեղող ընկերութեանց հետ էլ կյարմարի եւ նրանց վրայ տէր կլինի : Պէտք է որ անշուշտ մի շատ տեսակ տեսակ կերպարանքներ ընդունի եւ թէ մարդու եւ թէ ընկերութեան մէջ շատ այլ եւ այլ տարբերքներու եւ սկզբունքներու հետ կապ ունենայ :

Թագաւորականութեան կարգադրութիւնն իր ամբողջ ընդարձակութեամբը չնկատուելուն համար, եւ մի կողմանէ իրա առանձին եւ հաստատուն սկզբունքը, որն որ իր էութիւնն ու զօրութիւնն է, որ եւ է

հանդամանքներու որ պատշաճի, չիմացուելուն համար. եւ միւս կողմանէ էլ այն ամէն փոփոխութիւններն որոնց ենթարկւում է եւ այն բոլոր սկզբունքներն, որոնց հետ կարող է դաշնաւորիլ, բանի տեղ չը դրուելուն համար, թագաւորականութիւնը, ասում եմ, այս կրկնակի եւ ընդարձակ հայեցուածքով չնկատուելուն համար է, որ իրա պաշտօնը աշխարհիս պատմութեան մէջ միշտ լաւ չհասկացուեցաւ եւ նրա համար էլ շատ անգամ իրա որպիսութեան եւ ներգործութեան վրայ սըլալուեցան մարդիկ :

Ահա այս բանիս վրայ է, որ ձեզ հետ աշխատել էի կամենում, որպէս զի այս կարգադրութեան արդեան Եւրոպիոյ մէջ իր ունեցած առանձին սկզբունքից եւ թէ իր կրած չափաւորութիւններից յառաջ եկած ազդեցութեան վրայ մի ամբողջ եւ ճշգրիտ տեղեկութիւն ստանանք :

Տարակոյս չկայ, որ Պարոնայք, թագաւորականութեան դօրութիւնը, այն բարոյական իշխանութիւնն, որ իր ճշմարիտ սկզբունքն է, բնաւ ամենակին էութիւն չունենայ մի փոքր ժամանակի համար թագաւոր եղող մարդուն սեպական եւ անձնական կամքին մէջ : Տարակոյս չկայ, որ ժողովուրդները, թագաւորականութիւնը իբրեւ օրէնք ընդունելով, իմաստասէրներն էլ իբրեւ դրութիւն պահպանելով, երբէք հաւատած եւ կամեցած լինին մի մարդու ի բնէ անտի սահմանաւոր, անձնիշխան, փոփոխական եւ անզիտակ կամքին իշխողութիւնն էլ ընդունել :

Թագաւորականութիւնը, մի մարդու լոկ կամքից բոլորովին ուրիշ բան է : Թէպէտ եւ սոյն այս կերպարանքով երեւած լինի : Թագաւորականութիւնն իրաւանց գերիշխանութեան անձնաւորութիւնն է, այն կամքին, որ ի բնէ անտի իրաւացի, լուսաւոր, օրինաւոր անաչառ եւ բոլորովին վերին եւ օտար է, որ եւ է անձնական կամքերից եւ որն որ այս իրաւամբ մարդկային կամքերը կառավարելու իրաւունք ունի : Դողովուրդներն այս գաղափարն ունին թագաւորականութեան վրայ եւ այս նշանակութիւնն ունենալով թագաւորականութիւնը նրանց զըլլին մէջ նրանց յարակցութիւնը ստանալու պատճառ է դառել :

Պարոնայք, ճշմարիտ է, որ իրաւանց մի գերիշխանութիւն կայ, մի օրէնք, որ մարդիկը կառավարելու իրաւունքն ունի : Յայտնի է որ մարդիկ այս բանիս կհաւատան, վասն զի փնտռում են եւ միշտ էլ փնտռել են եւ չեն կարող չփնտռել նրա իշխանութեան տակ մտնելու : Ձեր մտքումը, չեմ ասում մի ժողովուրդ, այլ մի քանի մարդկանց ամենափոքր հաւաքումը բերէք, այնպէս բմբռնեցէք այս հաւաքումը, որ իրօք մի իշխանի հնազանդ եղած լինի, մի այնպիսի դօրութեան տակ լինի, որ դօրութեան իրաւունքից ուրիշ իրաւունք չունենայ եւ բնաւ ամենակին արդարութեան, ճշմարտութեան եւ օրինաւորութեան անունով կառավարում չլինի : Հէնց նոյն ժամուն մարդկային բնութիւնը

մի այսպիսի խաբեբայ եւ կեղծաւոր դրութեան դէմ կապտամբի, վասն զի պէտք է, որ մարդկային բնութիւնը իրաւունքի հաւատայ, իրաւանց գերիշխանութիւնն է իր վիստածը, նրան է, որ միայն մարդս հաւան է կենում հնազանդ լինել: Պատմութիւնն ուրիշ բան չէ, բայց իթէ այս տիեզերական իրին ապացոյցը: Ի՞նչ են այն կռիւնքն, որ ազգերու մեծ մասին կեանքն ու հոգին տանջում, չարչրում, վաճաճում են, իթէ ոչ մի եռանդուն ջանք դէպի իրաւանց գերիշխանութեան զմեկու եւ նրա տէրութեան տակ մտնելու, եւ ոչ թէ միայն ազգ եւ ազիւնք, այլ խնայատաւէրք անգամ նրա գոյութեան հաւատում եւ անդադար փնտռում են: Ի՞նչ են քաղաքական փոխադարձութեան ունի ամէն խնդիրքն ու քրննութիւնները, եթէ ոչ իրաւանց գերիշխանութեան խուզարկութիւնը: Ի՞նչ են գրում եւ խօսում, եթէ ոչ այն գիտեանալու խնդիրը թէ ունի իրաւունք ընկերութիւնը կառավարելու: Վեր առէք աստուածպետական, միապետական, ազնուապետական եւ հասարակապետական դրութիւնները, ամէնքն էլ կարծենան թէ իրանք են գտել իրաւանց գերիշխանութեան ում մէջ լինելը, ամէնքն էլ կխօսաւանան ընկերութեան նրա գերիշխանութիւնն իրա օրինաւոր փորձը օրէնքին ձեռն յանձնելու: Արկնում եմ նորունց, այս է բոլոր խնայատաւներու աշխատութեանց ղեկավարութիւնը, ինպէս նաեւ ազգերու բոլոր ջանքերու նպատակը:

Ինչպէս օրանց ամէնքն էլ պիտի չհաւատային իրաւանց գերիշխանութեան, ինչպէս պիտի չփնտռէին միշտ եւ անդադար: Վեր առէք այն ամենապարզ դրութիւնները, որ իրանց մէջ մի իր, կամ քր եւ իրի մի գործ լինի կատարելու: Թէ ամբողջ ընկերութեան վրայ թէ նոյն ընկերութեան մի քանի անդամներուն վրայ եւ թէ միայն միկուն վրայ: Անչուշտ միշտ նոյն գործին համար մի կանոն եւ մի օրինաւոր կամք պիտի լինի հետեւելու եւ գործադրելու: Թէ ընկերական կեանքի ամենափոքր մասին անգամ խելամուտ լինիք եւ թէ նոյն ընկերութեան ամենամեծ գէպքերուն էլ վերահասու լինիք, կտեսնէք որ ամէնտեղ մի ճշմարտութիւն կայ հաստատելու եւ մի օրինաւոր եւ բանաւոր գաղափար արդիւնաւորելու: Այս է իրաւանց գերիշխանութիւնն որու համար իմաստասէրք եւ ժողովուրդք չեն դադարիլ եւ չեն կարող էլ դադարիլ զմեկու փոխադրելուց:

Մինչեւ որ աստիճան իրաւանց գերիշխանութիւնը կարելի է ցոյց տալ մի ընդհանուր եւ տեւական կերպով: Ի՞նչ կայ մի այսպիսի դրութեան մէջ առ հարկի խաբեբայ եւ վտանգաւոր: Ի՞նչ պէտք է խորհիլ մասնաւորապէս իրաւանց գերիշխանութեան անձնաւորութեան վրայ թողաւորականութեան կերպարանքի տակ: Ի՞նչ պայմանով եւ ի՞նչ չափով այս անձնաւորութիւնն ընդունելի է: Այնպէս մեծամեծ խնդիրներ են սրանք, որոնց վրայ այս տեղ ամենեւին կամք չունիմ խօսելու, բայց

չեմէլ կարող զանց առնել ցոյց տալն, այլ սրանց մասին անց կենալիս մի քանի խօսք կխօսիմ :

Հաստատում եմ, եւ մի ամենապարզ առողջ միտք էլ կընդունի որ իրաւանց կատարելու եւ սեւական գերիշխանութիւնը չէ կարող ոչ մէկուն պատկանիլ. եւ թէ որ եւ իցէ սեպհականութիւն մի որ եւ է մարդկային զօրութեան տալը, հիմնովին խաբերաց եւ վտանգաւոր բան է : Սրանից յառաջ կուգայ ամէն իշխանութեանց սահմանաւորութեան հարկաւորութիւնը ինչ անունով եւ ինչ ձեւով որ լինի : Սրանից յառաջ կուգայ եւ ամէն միանձնեան կամ բացարձակ իշխանութեանց արմատական ասօրինաւորութիւնը որ եւ է սկզբնաւորութիւն, որ ունենայ իրա համար, յաղթութիւն է եղել, ժառանգութիւն է եղել կամ ընտրութիւն : Կարելի է համաձայն չլինիլ իրաւանց գերիշխանութեան ամենալու միջոցները փնտելու մասին, այս միջոցներն ըստ ժամանակին եւ ըստ տեղոյն փոփոխուում են, բայց ոչ մի տեղ եւ ոչ մի ժամանակ ոչ մի իշխանութիւն չի կարող օրինաւորապէս տէր լինիլ բոլորովին անկախօրէն այս գերիշխանութեան :

Այս սկզբունքը հաստատելով էլ, ճշմարիտ է, որ թագաւորականութիւնը որ եւ է դրութեան մէջ, որ նկատուի, էլի իրաւանց գերիշխանութեան իբրեւ անձնաւորութիւնն է երեւում : Հսկեցք ստուածպետական դրութիւնը. ձեզ կասէ թէ թագաւորները երկիրս վրայ Աստուծոյ պատկերն են, այս ասել կամենում է, որ թագաւորներն ուրիշ բան չեն այլ վերին արդարութեան, ճշմարտութեան եւ բարութեան անձնաւորութիւնը : Օրէնսդիտաց դիմեցէք, պատասխան կուտան ձեզ թէ թագաւորը կենդանի օրէնքն է, այս էլ նշանակում է, որ թագաւորը իրաւանց գերիշխանութեանց անձնաւորութիւնն է, այն օրէնքին, որ իրաւունք ունի ընկերութիւնը կառավարելու : Հարցե՛ք բուն իսկ թագաւորականութեան էլ, որ բացարձակ միապետութեան դրութեամբ է հաստատուած, նա էլ կասէ ձեզ թէ ինքն է տէրութեան եւ ազդին ընդհանուր օգտին անձնաւորութիւնը : Ո՛ր դրութեան, որ վիճակին մէջ որ թագաւորականութիւնը նկատէք միշտ կտեսնէք, որ երկու խօսքով խնայ է անում իր մտքում դրած պահանջմունքը, թէ ինքն է միայն այս իրաւանց գերիշխանութեան ներկայացնողը եւ միմեայն օրինաւորապէս ընկերութիւնը կառավարելու կարող եղողը :

Այս բանիս վրայ զարմանալու տեղիք չկայ : Որո՞նք են իրաւանց գերիշխանութեան նշանները, բայց բուն իսկ իր բնութենից յարաջ եկած նշանները : Նշան իրաւանց գերիշխանութիւնը մի է, վասն զի, մի ճշմարտութիւն, մի արդարութիւն կայ : Արդ եւ միայն մի իրաւանց գերիշխանութիւն կարելի է լինի. բաց ի սրանից տեւական էլ է եւ միշտ էլ մի եւ նոյնը : Ճշմարտութիւնը երբէք չփոփոխուիլ : Նրա տեղը այս աշխարհիս ամէն փոփոխունքներից եւ պատահմունքներից բարձր ու

հեռու է. զրեթէ, աշխարհիս վրայ իբրեւ մի հանդիսատես եւ դատաւոր է ։ Այս է իրա պաշտօնը ։ Արդ, Պարոնայք իրաւանց զերիշխանութեան այս բանաւոր եւ բնական նշանները թաղաւորականութիւնն է, որ յառաջ է բերում զբաւանց ամենազգալի կերպով եւ որու ամենաման պատկերն է երեւում ինքը. բաց արէք Պարոն Բէնժամէն Կոստանի գիրքը. որուն մէջ այնչափ ճարտարօրէն ցոյց է տուել թաղաւորականութիւնն իբրեւ անտարբեր մի իշխանութիւն եւ մի չափաւորիչ զօրութիւն, ընկերութեան մէջ եղած դիպուածներից եւ կոխերից ազատ եւ հեռու եւ միայն ճգնաժամերում միջամտիս եղող ։ Այս չէ Պարոնայք, իրաւանց զերիշխանութեան կերպարանքն ու զրութիւնը մարդկային բաներու կառավարութեան մէջ ։ Այս զաղափարիս մէջ անշուշտ պէտք է մի բան լինի յատուկ մարդուս խելքը յափշտակելու. վասն զի մի տարօրինակ արագութեամբ գրքերի միջից իբրեւ մէջ անցկացաւ ։ Մի վեհապետ, Բրէշլիլայի տահմանադրութեան մէջ, այս զաղափարն իրա գահին հիմունք շինեց ։ Այն տեղ թաղաւորականութիւնը ցոյց է տրուած իբրեւ մի չափաւորիչ եւ խաղաղարար իշխանութիւն, ներգործիչ իշխանութիւններից վերին, քաղաքական կոխներու եւ վէճերու վրայ իբրեւ հանդիսատես եւ դատաւոր ։

Ինչ հոյեցուածքով, որ նկատուելու լինինք թաղաւորականութիւնը մի իրաւանց զերիշխանութեան հետ բաղդատելիս, կտեսնենք, որ արտաքին նմանութիւնը մեծ է, եւ թէ բնական է, որ մարդկանց խելքն էլ յափշտակած լինի ։ Նոյնպէս ամէն անգամ, որ մարդիկ իրանց մտածողութիւնը կամ իրանց երեւակայութիւնը դարձրել են իրաւանց զերիշխանութեան եւ նրա գլխաւոր նշաններուն նկատողութեան կամ ուսման վրայ, գէպի թաղաւորականութիւն են միտում ունեցել ։ Նմանապէս կրօնական զաղափարներու տիրապետութեան ժամանակներումն էլ Աստուծոյ բնութեան վրայ սովորական եղած նկատողութիւնը մարդիկը գէպի միապետական զրութիւնն է մղել ։ Նոյնպէս երբ օրէնսդէսները ընկերութեան մէջ մի իշխողութիւն են ունեցել, իրանց՝ զերիշխանութեան բնութիւնը, օրէնք անուանով, քննելու եւ զննելու սովորութիւնը նպաստաւոր է եղել նրա անձնաւորութեան վարդապետութեանը թաղաւորականութեան մէջ ։ Մարդկային հանճարոյն ուշի ուշով մտադրութիւնը իրաւանց զերիշխանութեան բնութիւնն ու որպիսութիւնը նկատուելու, երբ ուրիշ բաներ չեն եկել նրա ազդեցութիւնը ջնջելու, միշտ զօրութիւն եւ յարգանք է տուել թաղաւորականութեան, որուն պատկերն էր ցոյց տալի ։

Բացի սրանից, ժամանակներ էլ կան, որ մասնաւորապէս ձեռնառն են այս անձնաւորութեան ։ Սրանք այն ժամանակներն են, երբ անձնական զօրութիւնները աշխարհիս մէջ բոլոր իրանց բաղդին եւ կամքին իշխողութեամբ ի գործ են դնում, Այն ժամանակներումը, որ

անձնատիրութիւնը մարդկանց մէջ իշխում է, թէ արդարութեամբ թէ ամարդութեամբ եւ թէ բարուց եւ վարուց ապականութեամբ: Այսպիսի ժամանակներումն ընկերութիւնն որս եղած անձնական կամքերու կռիւներուն եւ կարող չլինելով նրանց ազատ ընթացակցութեամբ մի հասարակ եւ ընդհանուր կամեցողութեան բարձրանալ, որ այն կամքերն իրար հետ կապէ ու հնազանդեցնէ, մեծ ցանկութեամբ մի իշխանութիւն փնտռելու կղիմէ, որուն ամէն մարդ պարտաւոր լինի հնազանդ լինելու: Եւ հէնց մի կարգադրութիւն երեւալուն պէս, որ իր վերայ իրաւանց գերիշխանութեան մի քանի նշանները կուենայ եւ ընկերութեան իր իշխանութիւնը կ'ստատանայ, ընկերութիւնը հարածաւորանիւր մի եկեղեցւոյ մէջ պատասպարուելու նման մեծ շտապով նրա հետ կ'միանայ: Այս բանն է, որ տեմեռեցաւ ժողովրդեկրու անկարգ երկաւորութեան ժամանակներում, այն ժամանակներու նման, որոնց վերայից անցկացանք: Թաղաւորականութիւնը սքանչելի կերպով յարմար է դալի այն զօրաւոր եւ դժուարին անիշխանութեան ժամանակներում երբ ընկերութիւնը կազմուելու է դիմում եւ կանոնաւորուել է ցանկանում եւ չի իմանում այս կարգաւորութեան եւ կանոնաւորութեան հասանել անձնական կամքերու ազատ միտքանութեամբ: Ուրիշ ժամանակներ էլ կան, որ մի բոլորովին հակառակ պատճառով թաղաւորականութիւնը նոյն արժանաւորութիւնն ունի: Կենդն համար հռովմական աշխարհն, որ այնչափ մօտ էր իր կործանման եւ պառակտման հասարակապետութեան վերջերումը, կարող եղաւ տակաւին տանուհինդ դար զիմանալ նոյն այն կայսրութեան անունով, որ ուրիշ բան չէր վերջապէս, ըստ միայն անընդհատ կործանում եւ մի երկարատեւ հոգեկարութիւն: Թաղաւորականութիւնը միայն կարող եղաւ մի այնպիսի ազդեցութիւն անել. նա միայն կարող էր բռնել մի ընկերութիւն, որ ետութիւնը չարունակ ջանք էր անում կործանելու: Կայսերական իշխանութիւնը տանուհինդ դար հռովմական աշխարհին աւերման դէմ կռուեցաւ:

Այսպէս, ժամանակ կայ, որ թաղաւորականութիւնը միայն կարող է ընկերութեանց քանդումն ու շայնել եւ ժամանակ էլ կայ, որ նա միայն կարող է նրա կազմութիւնը շտապեցնել: Երկու դիպուածներումն էլ, թաղաւորականութիւնն ուրիշ դրութեանց աւելի պարզ եւ հզօր կերպով իրաւանց գերիշխանութիւնը ներկայացնելուն համար, այս իշխանութիւնը կվարէ դէպքերու վրայ:

Արդ, որ ժամանակ, որ այս թաղաւորական դրութեան կառուակը պիտի տեսնէք, որ Պարոնայք, նրա ղեկաւոր կերպարանքը, նրա բարոյական սկզբունքը եւ նրա ճշմարիտ եւ ներքին նշանակութիւնը եւ իր դրութիւնը կազմողը, կրկնում եւ նորունց, այն միացնակ, վերին, եւ ի բնէ անսփ օրինաւոր կամեցողութեան պատկերը, անձնաւորութիւն-

նը եւ թարգմանը լինեին է, որ միմիայն իրաւունք ունի ընկերութիւնը կառավարելու :

Հիմա, թաղաւորականութիւնն երկրորդ հայեցուածքով նկատենք, այսինքն իրա ունեցած յարմարաւորութեամբն ու այլեւայլութեամբը վարած այլ եւ այլ պաշտօններումը եւ արած՝ ազդեցութեանց մէջ. պէտք է, որ այս բանս բացատրենք եւ պատճառներն էլ որոշենք :

Այս տեղ մենք մի առաւելութիւն ունինք, հէնց այժմէն կարող ենք պատմութեան մէջ մղուել, մանաւանդ մեր պատմութեան : Տարօրինակ հանգամանքներու ընթացակցութեամբ, այնպէս սրտահեցաւ, որ արդեան Յարոպիում՝ թաղաւորականութիւնն այն ամէն կերպարանքներն առաւ իր վրայ, որոնցմով աշխարհիս մէջ երեւեցաւ : Թէ որ կարող եմ մի երկրաչափական բառ դործածել այս տեղ, եւրոպական թաղաւորականութիւնն ամէն տեսակ հնարաւոր եղած թաղաւորականութեանց հետեւանքն եղաւ : Նրա պատմութեան վրայից անց պիտի կենամ Յ. դարուց մինչեւ ԺԲ. դար. կտեսնէք, որ քանի քանի այլեւայլ կերպարանքներով է երեւում եւ մինչեւ իր աստիճան է հասնում ամէն տեղ այս փոփոխութեան, խառնիխառնութեան եւ մաքառման կերպարանքն, որ բովանդակ եւրոպական քաղաքակրթութեան կալատկանի :

Ե. դարումը, Գերմանացոց մեծ արշաւանքի ժամանակներումը, երկու թաղաւորականութիւնն են երեւում երկրիս վրայ, բարբարոսական թաղաւորականութիւնը եւ կայսերական թաղաւորականութիւնը, Գլովիսի թաղաւորականութիւնը եւ Կոստանտինոսի թաղաւորականութիւնը, թէ մինը եւ թէ միւսը, թէ սկզբունքով եւ թէ ազդեցութեամբ միմեանցից բոլորովին տարբեր :

Բարբարոսական թաղաւորականութիւնը ի բնէ՝ անտի ընտրութեամբ է եղել. գերմանական թաղաւորներն ընտրում էին, թէպէտ եւ իրանց ընտրութեան ձեւն այն կերպով տեղի չէր ունենում, ինչպէս որ մենք սովոր ենք մի զաղափար ունենալ այս մասին : Ընտրողները զօրականներու ղլխաւորներ էին, որոնք իրանց բազմաթիւ ղինակիցներէից ընտրուել էին տալի իրանց իշխանութիւնը ազատօրէն եւ նրանք էլ սրանց հնազանդում էին իբրեւ ամէնից քաջն ու յաջողակը : Ընտրութիւնը բարբարոսական թաղաւորականութեան ծագումն է եւ իրա նախնական եւ իսկական կերպարանքը :

Բայց սակայն, Ե. դարումն այս կերպարանքն արդէն մի փոքր փոփոխուել էր եւ այլեւայլ տարերքներ թաղաւորականութեան մէջ մըտել էին : Այլեւայլ ցեղեր մի քանի ժամանակից հետէ իրանց ղլխաւորներն ունէին, մի քանի ցեղեր աւելի համբաւաւոր եւ աւելի նշանաւոր լինելով միւս ցեղերուն վրայ, սրանից յառաջ եկաւ ժառանգորդութեան սկզբնաւորութիւնը : Գլխաւորն, էլ իր ցեղից զուրս չէր ըն-

տըրւում, Այս է այն առաջին տարբեր սկզբունքն, որ եկաւ եւ ընտրութեան զօրաւոր սկզբունքին հետ միացաւ :

Մի ուրիշ գաղափար եւ մի ուրիշ տարբեր էլ արդէն մտել էր նոյնպէս բարբարոսական թագաւորականութեան մէջ : Այս տարբերքն էր կրօնականը, մի քանի բարբարոս ժողովրդներու մէջ երեւում է, օրինակի համար, Գոթացոյց մէջ, այն համոզումը թէ իրանց թագաւորներու ցեղերն իրանց աստուածներու ցեղերից են յառաջ եկել կամ թէ զիւցազունքներից, որոնք աստուածացել են. Օղիւնը, օրինակի համար. այս վիճակը Հռոմեոսի թագաւորներուն է, որոնք կամ աստուածներից կամ կիսաստուածներից էին ծագում, եւ այս իրաւամբ, առարկայ էին լինում մի տեսակ կրօնական պատկառանաց, թէ եւ իրանց իշխանութիւնը սահմանաւոր էր :

Այսպէս էր, Ե. դարումը բարբարոսական թագաւորականութիւնը, արդէն կերպակերպ եւ փոփոխակի թէ եւ իրա նախնական սկզբունքը ղեռ եւս տիրապետում էր :

Վեր կոմ առնում հռովմէական եւ կայսերական թագաւորականութիւնը. այս էլ բոլորովին մի ուրիշ բան է : Այս թագաւորականութիւնը տէրութեան եւ ազդին անձնաւորութիւնն է եւ հռովմէական ժողովրդեան վեհափառութեան եւ գերիշխանութեան ժառանգորդը : Նկատեցէք Օգոստոսի եւ Տիբերիոսի թագաւորականութիւնը. կայսրը, ծերակուտի, ժողովարանի եւ ամբողջ հասարակապետութեան ներկայացուցիչն ու յաջորդողն է եւ նրան իր անձին մէջ է բովանդակողը : Այս բանս ո՞վ չէ կարող ճանաչել առաջին կայսրներու համետու պարկեշտ խօսքերուն, որ նալի, գոնէ այն կայսրներուն, որոնք ողջամիտ մարդիկ էին եւ իրանց վիճակն էլ լաւ էին հասկանում : Այս կայսրները զոում էին, որ այն գերիշխանութիւն ունեցող ժողովրդեան առջեւն են իրանք, որ մի փոքր ժամանակ յառաջ իր իշխանութենից հրաժարուել էր իրանց համար : Ժողովրդեան հետ նրա ներկայացնողներու եւ նրա պաշտօնեաներու հետ խօսելու պէս էին խօսում : Բայց իրօք ժողովրդեան բոլոր իշխանութիւնն իրանք էին վարում, ամենաահարկու խտտութեամբ եւ զօրութեամբ : Մի այսպիսի կերպարանափոխութիւն, Պարոնայք, հեշտ է մեզ համար հասկանալը, մենք մեր աչքով տեսանք ժողովրդից գերիշխանութիւնը մի մարդու անց կենալը, այն է, Նապօլէօնի պատմութիւնը : Նա էլ նոյնպէս գերիշխան ժողովրդեան անձնաւորութիւնն էր, ինչպէս որ ինքն էլ ասում էր անդադար. ասում էր թէ «Ո՞վ ինձ նման տաճնութը միլիոն մարդից ընտրուել է, ո՞վ է եղել ինձ նման ժողովրդեան ներկայացնողը» : Եւ երբ իր զրամներուն վրայ մի կողմանէ ֆրանսիական հասարակապետութիւն, միւս կողմանէ էլ Նապօլէօն կայսր էր կարգացում, ուրիշ բան չէր այս, բայց միայն իմ առած բանը. ժողովուրդը թագաւոր եղած :

Այսպէս էր, Պարսնայք, կայսերական թագաւորականութեան սկզբնական կերպարանքը, թագաւորականութիւնն այս կերպարանքը կայսրութեան առաջին երեք դարերունը պահպանեց : Գիտկեալիանութի ժամանակներուն է միայն, որ իր որոշակի եւ կատարեալ ձեւն առաւ Սակացն այն ժամանակն էլ թագաւորականութիւնը մի մեծ փոփոխութիւն կրելու վրայ էր : Քրիստոնէութիւնը երեք դարուց հետէ սչխատում էր կայսրութեան մէջ կրօնական տարերք մտնելու : Կոստանտինոսի ժամանակունկն էր, որ յաջողեցաւ, ոչ թէ այս տարերքը զօրացնելու, այլ նրանով մի մեծ խաղ դարձնելու : Այս ժամանակ, թագաւորականութիւնը բոլորովին մի ուրիշ կերպարանքով է երևում, թագաւորը, էլ հասարակաց գերիշխանութեան ներկայացնողը չէ, այլ Աստուծոյ պատկերը, նրա երեսիւսանք եւ նրա պատգամաւորը : Իրան իշխանութիւնը բարձրից դէպի ցածր է դալի, մինչդեռ կայսերական թագաւորութեան մէջ իշխանութիւնը ցածրից դէպի բարձրն էր բարձրացել : Սրանք երկու բոլորովին տարբեր հանգամանքներ են, որոնք բոլորովին տարբեր հետեւանքներ էլ ունին : Այլաստեմբան իրաւունքները, քաղաքական երաշխաւորութիւնները շատ դժուարին են միաբանում կրօնական թագաւորականութեան սկզբունքին հետ, բայց ըսկըղբունքը ըստ ինքեան փոխ, բարոյական եւ փրկարար է : Ահաւասիկ ինչ զաղաւարով էին թագաւորի վրայ է. դարունը կրօնական թագաւորականութեան դրութեան մէջ : Վէր եւ առնում այս զաղաւարը Տօլէդի ժողովքի կանոններու միջից :

«Թագաւորը, թագաւոր է առում արդարութեամբ կառավարելուն համար, թէ որ արդարութեամբ կ'փարուի, օրինաւորապէս թագաւորի առնունը կկրէ իր վրայ : Թէ որ անիրաւութեամբ կ'ալուի, թագաւորի առնունը թշուառութեամբ կկորցնէ : Արեւմտեան հայերն իրաւամբ էին առում «թագաւոր եւ, եթէ արդար կգործեւ, թագաւոր չիւ, եթէ արդար չիւ գործեր» թագաւորական երկու գլխուոր առաքինութիւնները, արդարութիւնն ու ճշմարտութիւնն են (ճշմարտութեան գլխութիւնը, բանականութիւնը) :

«Թագաւորական իշխանութիւնը կախում ունի, ինչպէս ամբողջ ժողովուրդը, օրէնքները յարգելուց . . . Աստուծոյ կամքին հնազանդ լինելով. ապա ինք մեզ, ինչպէս եւ մեր հորատկներուն այնպիսի խնատուն օրէնքներ, որոնց մեր եւ առանձին մեծութիւնը եւ մեր յաջորդներուն էլ պարտաւոր է հնազանդ լինելու նոյնպէս նաեւ մեր թագաւորութեան բոլոր ժողովուրդները . . .

«Աստուած ամէն բանի ստեղծողը, մարդկային մարմնոյն կազմութիւնը յօրինելիւ, գլուխը դէպ ի վեր բարձրացրուց եւ կամեցաւ, որ այնտեղաց բոլոր անդամներու ջղերը բաժանուին : Եւ գլխի վերեւն էլ աչքերու լոյսը տեղաւորեց, որպէս զի այն տեղաց տեսնուին բոլոր վնաս ատող բաները : Եւ բանականութեան իշխանութիւնն էլ հաստատեց :

Նրան, բոլոր անդամները կառավարելու և նրանց զործողութիւնը լինաստութեամբ կանոնաւորելու պաշտօնը տալով . . . Արդ պէտք է նախ թաղաւորներու համար վերաբերուածը կանոնաւորել, նրանց ապահովութեան վրայ հսկել, նրանց կեանքը պաշտպանել և յետոյ ժողովըրդեան վերաբերելին հրամայել և կարգադրել, այնպէս, որ թաղաւորներու ապահովութիւնը պահպանելով մի և նոյն ժամանակ և ժողովըրդեանն էլ աւելի լաւ ապահովուին :

Բայց կրօնական թաղաւորականութեան դրութեան մէջ, բուն թաղաւորականութենից զատ մի ուրիշ տարերք էլ դրեթէ միշտ մտնում է: Մի նոր իշխանութիւն նրա կալին տեղ է բռնում, մի իշխանութիւն, որ աւելի մեծ է Աստուծոյ և այն ագրիւրին ուեկից թաղաւորականութենից ուրիշ մի թաղաւորականութիւն է յառաջ գալիս, այն է կզերը, և կեղեցական իշխանութիւնը, որ գալիս Աստուծոյ և թաղաւորին մէջ տեղն է մտնում, թաղաւորներու և ժողովըրդներու մէջ: Այնպէս որ թաղաւորականութիւնը, Աստուածայնութեան պատկերը, Աստուածային կամաց մարդկային թարգմաններու զարմին լինելու վտանգումն է ընկնում, այս էլ թաղաւորական դրութեան ճակատագրին և աղիւղեցութեան մէջ մի ալիւալլութիւն լինելու նոր պատճառ եղաւ :

Ահա սրանք էին Ե. դարումը հռովմէական կայսրութեան աւերաներու վրայ յայտնուող այլ և այլ թաղաւորականութիւնները: Բարբարոսական թաղաւորականութիւնը, կայսերական թաղաւորականութիւնը և նորածին կրօնական թաղաւորականութիւնը, սրանց բաղդն կրանց սկզբունքին նման այլ և այլ եղաւ :

Ճրանախայտմ առաջին ցեղի ժամանակները, բարբարոսական թաղաւորականութիւնը զօրանում է. հաբկաւ մի քանի անգամ ջանք է լինում կղերի կողմանէ, նրա վրայ կայսերական պատկերը և կրօնական կերպարանքը դրոշմելու, բայց ընտրութիւնը թաղաւորական ցեղին մէջ ժառանգաւորութեան և կրօնական դադաւարներու խառնուրդովը տիրապետող մնաց :

Իտալիայում, Օսգրոիթներու մէջ, կայսերական թաղաւորականութիւնը բարբարոսական սովորութիւնները նուաճեց: Թէոդորիկ կայսրներու յաջորդն է լինում: Բաւական է Պատիտգորը (պատմիչ) կարդալ նրա կառավարութեան այս կերպարանքը ճանաչելու համար :

Սլաւոնիայում, թաղաւորականութիւնը, ուրիշ տեղերու թաղաւորականութենից տաւի կրօնական է երևում: Ինչպէս որ Տօլէդի ժողովքներն էին. չեմ ասում ահէն ու իշխանը, այլ ներգրծող իշխանութիւնը. կրօնական կերպարանքը տիրապետում է, և թէ ոչ Վիգլիւթ թաղաւորներու բուն կառավարութեան մէջ, գիթ կղերին նրանց տուած օրէնքներում և նրանց խօսել տուած խօսքերումը :

Անգլիայում, Սաքսոններու մէջ, բարբարոսական բարքն ու վար-

քը զրեթէ ամբողջ մնում են: Եօթնասպետական թագաւորութիւնները ուրիշ բան չեն բայց միայն այլ եւ այլ խումբերու իշխանութեան կալուածներն ամէն մէկն իրա զլխաւորն ունենալով: Այս տեղ ղինւորական ընտրութիւնը ուրիշ ցեղերից աւելի ակներեւ երեւում է: Անգլո-Սաքսոնեան թագաւորութիւնն ամենաճիշտ պատկերն է բարբարոսական թագաւորականութեան:

Այսպէս, Ե. դարուց մինչեւ Է. դար. միանգամայն երեք տեսակ թագաւորականութիւն ընդհանուր իրերու մէջ յայտնւում է, եւ թէ մին ու միւրը ըստ հանգամանաց զօրանում է Եւրոպիոյ այլ եւ այլ տէրութեանց մէջ:

Խառնիխուռնութիւնն այն աստիճանին էր այս ժամանակ, որ ոչինչ բան ընդհանրական եւ տեւողական չէր կարող հաստատուիլ, եւ այնպէս մի փոփոխութենից միւս փոփոխութիւն անց կենալով Ը. դարուն կը համարնք. առանց՝ մի տեղ, թագաւորականութեան մի որոշակի կերպարանք առնելը տեսնելու:

Ը. դարու կիսին, Փռանդ թագաւորներու երկրորդ ցեղին յաղթութեան հետ զէպքերն ընդհանրանում եւ պարզութեն եւ որովհետեւ այս զէպքերը մի աւելի ընդարձակ ասպարիզումն են կատարւում, աւելի լաւ են հասկացում եւ աւելի երեւալի հետեւանքներ են ունենում. մի փոքր յետոյ թագաւորականութեանց իրար յաջորդեն ու իրար կարգաւորելը պիտի տեսնաք:

Կարլոսեանք Մէրովեանց տեղը բռնելու ժամանակներումը, բարբարոսական թագաւորականութեան նորունց յետ դառնալը յայտնի է. ընտրութիւնն էլ նոյնպէս նորունց երեւում է. Պէպին, Սուսսոնում իրան ընտրել է տալի: Երբ առաջին կարլոսեանք իրանց որդւոց թագաւորութիւններ են տալի, փոյթ են ունենում այս թագաւորութիւններն ազգին մեծամեծներուն ընդունել տալու, նրանք էլ հաստատում են: Երբ մի բաժանում են անում, կամենում են, որ ազգային ժողովքներում այն բաժանումը վճռուելով հաստատուի: Մի խօսքով ընտրողական սկզբունքը մի փոքր խկութիւն է զանում ժողովրդային ընդունելութեան ձեւին տակ: Կտեսնէք որ կարլոսեանց հարստութեան զահընկալութիւնը իբրեւ մի նոր դերմանական արչաւանք եղաւ Եւրոպիոյ արեւմտքումը եւ նրանց նախնի օրէնքներու եւ վարքերու ստուերը բերաւ: Մի եւ նոյն ժամանակին, տեսնում ենք կրօնական սկզբունքին աւելի յայտնի կերպով թագաւորականութեան մէջ մտնելը եւ իրա մի մեծ խաղ լաղալը: Պէպին ճանաչում եւ օժուում է Պապից. կրօնական հաստատութենից էլ պէտք է ունենում, այս էլ արդէն մի մեծ զօրութիւն է լինում, զի ինքն է խնդրող: Մեծն կարողոս մի եւ նոյն բանն անելու փոյթ է ունենում, կրօնական թագաւորականութիւնը զարգանում է, սակայն մեծն կարողութիւն ժամանակ այս կերպարանքը չէ տիրապե-

տողը նրա վրայ : Կայսերական թագաւորութիւնն է, որ յայտնի կերպով մեծն Կարողոս ջանք է անում յարուցանելու : Թէպէտ եւ ինքը միանում է կղերին հետ, բայց նրանց իրան է ծառայեցնում եւ բնաւ ինքը նրանց խաղաղիկը չի լինում : Մի մեծ տէրութեան, մի մեծ քաղաքական միութեան եւ հռովմէական կայսրութեան յարութիւնը մեծին Կարողոսի ներքին ու քաղցր միտքն ու երազն էր :

Մեծն Կարալոս մեռնում է, Լուի-լը-Գէբօնէր (շեղը) նրա տեղն է յաջորդում : Մարդ չկայ, որ չղիտենայ թագաւորական իշխանութեան մի փոքր ժամանակի համար ինչ կերպարանք առնելը : Թագաւորը կըղերին ձեռքն է ընկնում, որ դատաւարաւոր, դահից վեր աւանում էլի հաստատում եւ կառավարում է նրան : Կրօնական թագաւորականութիւնը կրօնապետներու իշխանութեան տակ, կարծես հաստատուելու վրայ է լինում :

Այսպէս Ը. դարու կիսից մինչեւ Թ. դարու կէսը երեք տեսակ թագաւորականութեան այլևայլութիւնն են յայտնուում, երեւելի, իրերամերձ եւ յայտնի դէպքերուն մէջ :

Լուի-լը-Գէբօնէր մեռնելուց յետոյ, այն պառակտման մէջ ուր ընկաւ Եւրոպիան, երեք տեսակ թագաւորականութիւններն էլ նմանապէս աներեւոյթ եղան, ամէն բան խառնիխուռն եղաւ. մի քանի ժամանակից յետոյ երբ աւատային վարչութիւնը զօրացաւ, մի չորրորդ տեսակ թագաւորականութիւն էլ երեւան ելաւ մինչեւ հիմա մեր տեսածներէից բոլորովին տարբեր : Այս թագաւորականութիւնն է աւատայինը : Այս թագաւորականութիւնը խառնափնթոր եւ կարի դժուար է որոշելը : Ումանք ասաղին որ թագաւորը, աւատային վարչութեան մէջ, աւատապետաց աւատապետ էր, իշխանապետաց էլ իշխանապետ եւ թէ ապահով կապերով իր ձեռքն ունէր աստիճան առ աստիճան ամբողջ ընկերութիւնը եւ թէ իր մօտ կանչելով իր աւատառու հպատակները ու յետոյ իր հպատակներուն հպատակներն ու այնպէս ըստ կարգին բոլոր ազգը ժողովում էր եւ ճշմարտապէս իր թագաւոր լինելը ցոյց էր տալի : Ամենեւին չեմ ուրանում, որ այս աւատային թագաւորականութեան տեսական վարդապետութիւն չլինի, բայց միայն լոկ վարդապետութիւն է այս, որ երբէք իրերու վրայ իշխողութիւն չունեցաւ, թագաւորին այս ազդեցութիւնը մի նուիրապետական կարգաւորութեան ճանապարհով եւ թագաւորականութիւնն ամբողջ աւատային ընկերութեան հետ միացնող կապերը, բոլորն էլ աւատականութեան իրաւունքները պաշտպանող մատենադիրներու երազներն են, իրօք աւատային իշխաններու մեծ մասը այս ժամանակումը թագաւորութենից բոլորովին անկախ էին նրանց մէջ մեծ մասը հալիւ թէ կճանաչէին նրան եւ շատ սակաւ կամ ամենեւին յարնչութիւն չունէին նրա հետ, ամէն իշխանութիւնները տեղական եւ ինքնազուլս էին. թագաւորական անունն, որ աւատային իշ-

խաններէից մինն իր վրայ էր կրում, ոչ այնչափ մի իր է իմաց անում որչափ մի յիշատակութիւն:

Այս վիճակումն է, որ թագաւորականութիւնը երեւում է Ժ. և ԺԱ. դարերու ընթացքում: ԺԲ. դարումը Ղուի-լը-Կրօի թագաւորութեան հետ իր երը սկսում են կերպարանք փոխել, աւելի յաճախ թագաւորի մասին խօսուելը լսում է. իրա աղղեցութիւնը այն տեղերումն անց է կենում ուր յառաջաց ամենեւին չէր անց կենում, իր պաշտօնն աւելի բանուկ է լինում ընկերութեան մէջ, եթէ վնասուելու լինի թէ ինչ իրաւամբ այսպէս էր լինում ամենեւին այն իրաւունքներից մինը չենք տեսել, որոնցմով մինչեւ այն ժամանակ թագաւորականութիւնը սովորութիւն ունէր արժանաւոր եւ զօրաւոր լինելու: Իրրեւ կայսրներու ժառանգ կամ թէ կայսերական թագաւորականութեան անունով չէր, որ թագաւորականութիւնը մեծանում եւ աւելի հաստատութիւն էր գտնում եւ ոչ էլ մի ընտրութեան դօրութեամբը կամ թէ իրրեւ Աստուածային դօրութեան բղխում: Ընտրողական երևույթը բոլորովին աներեւան եղաւ. դահընկալութեան ժառանգութեան սկզբունքը բոլորովին դօրացաւ եւ թէպէտ կրօնը թագաւորներու դահընկալութիւնը հաստատում է, բայց մարդկանց միտքը այնչափ դրաւուած եւ պաշարուած չի երեւում Ղուի-լը-Կրօի թագաւորութեան կրօնական կերպարանքից. մինչեւ այն ժամանակ անձանոթ մի նոր տարիք եւ մի նոր կերպարանք յառաջ է դալի թագաւորականութեան մէջ: Մի նոր թագաւորականութիւն է սկիզբ առնում:

Ընկերութիւնը, ոչէտք չունիմ նորունց կրկնել, այս ժամանակում մի չափից դուրս անկարգութեան մէջ՝ անընդհատ բռնաբարութեանց օրս եղած էր: Այս ողբալի վիճակին դէմ դնելու համար, մի քանի կարգ կանոն եւ միտքիւն ձեռք բերելու համար, ընկերութիւնն ինքն իրանից ոչ մի հնարք չունէր: Այն աւատային օրէնքները, պարմներու ժողովներն ու հողատէրներու ասեաններն ու այն ամէն ձեւերն, որոնցմով ոմանք արդեան ժամանակներումն, աւատականութիւնն իրրեւ մի կարգաւոր եւ կանոնաւոր վարչութիւն ներկայացրին, ամէնքն էլ առանց խկութեան, կարողութեան եւ ճշմարտութեան բաներ լին: Ոչինչ չկար նրանց մէջ, որ յաջողում լինէր մի վտքը կարգաւորութիւն եւ արգարութիւն վերահաստատել տալու, այնպէս որ, այն ընկերական անհնարին տառապանաց մէջ, մարդ չէր խմանում ում դիմէ, որու սպառնի մի անիրաւութեան համար հատուցում խնդրելու ու մի մեծ չարեաց համար մի դարման դոնելու եւ տէրութիւնն էլ կարգաւորելու համար: Թագաւորի անունը կար, մի իշխան այն իր վրայ էր կրում, ոմանք դիմնցին նրան: Մինչեւ այն ժամանակ, այն այլ եւ այլ իրաւունքներն, որոնցմով թագաւորականութիւնը երևել էր, թէպէտ եւ մի մեծ իշխողութիւն չկին վարում, սակայն չառ մարդկանց մտքին մէջ ներկայ էին ու երբեմն երբեմն այս իրաւունքները ճանաչուած էին: Պատահեցաւ որ մի դայ-

Թաղիկէի բռնաբարութիւն զսպելու համար, թաղաւորին կայարանի մօտերում մի փոքր կարգ կանոն դնելու համար եւ մի երկարատեւ վեճի վերջ տալու համար թաղաւորին դիմեցին, թաղաւորին միջնորդութիւնը խնդրեցին այնպիսի իրերու մէջ, որոնք ուղղակի նրան չլին վերաբերում, բայց նա միջնորդ եղաւ իրրեւ սրաշարան հասարակաց կարգին, իրրեւ իրաւարար եւ իրրեւ յանցաւորաց վրէժխնդիր : Կր անուանը վերայ մնացած բարոյական իշխանութիւնը փոքր առ փոքր այս իշխանութիւնը իրաւ ձեռքը ձգեց :

Այս է այն կերպարանքն, որ թաղաւորականութիւնը սկսում է Լուսիւր-Արօի եւ Սիւկիկէի սրաշարակալութեան ժամանակ իր վրայ առնել : Այս առաջին անգամն է, որ երևում է վերջապէս, խիստ թերականաւոր խիստ խառնափնթոր եւ կարի տկար, բայց ինչ եւ ինչ երևում է մարդկանց մտքին մէջ հասարակաց իշխանութեան դադաւարը : Ընկերութեան տէր եղող անդաման իշխանութենից դուրս, որ եկել է իրաւունք անկելու նրանց համար, որոնք հասարակ միջոցներով չեն կարող ձեռք բերել, եւ մի կարգ դնելու եւ կառավարելու : Մի մեծ դատաւորութեան գողափարն սրուն գլխուոր կերպարանքը խաղաղութիւն հաստատել կամ սրահարանէ է, տկարներու տէր լինել է, ոչ միւսն վճռել կարող չեղածը վճռել է, բարբոթին մի նոր կերպարանքով Թ. Գ. դարուց սկսեալ երևում է թաղաւորականութեան վրայ Եւրոպիական եւ մանաւանդ Բերանիում : Այս թաղաւորականութիւնը ոչ իրրեւ բարբարոսական, ոչ իրրեւ կրօնական եւ ոչ իրրեւ կայսերական թաղաւորականութիւնն է, որ իր իշխանութիւնը վարում է, այլ միեւնոյն մի սահմանաւոր անկատար եւ պատահական իշխանութիւն, առկա ճշգրիտ բացաւորութեամբ անուշով, գրեթէ երկրին խաղաղութեան վրայ հակող մի մեծ դատաւորի իշխանութիւնն է :

Այս է արդեան թաղաւորականութեան ճշմարիտ ակդրնաւորութիւնը իրաւ կրնաւորութիւն առող սկզբունքը եւ նրան իր ընթացքին մէջ դարգացողը եւ չեմ վարանում ասելու եւ իրաւ բազմը բանեցնողը : Պատմութեան այլ եւ այլ ժամանակներումը թաղաւորականութեան այլ եւ այլ կերպարանքներուն նորոնց երեւալը եւ այն իմ նկարագրած այլ եւ այլ թաղաւորութեանց Նաղհեաէ առաւելակշռութիւնն իրանց ձեռն բերելու փորձ անելը երևում է : Այսպէս, կղերը միշտ կրօնական թաղաւորականութիւնը քարոզից, օրէնսդէմները կայսերական թաղաւորականութիւնը յարուցանելու աշխատեցան, պարոններն էլ երբեմն երբեմն ընտրաւիան թաղաւորականութիւն վերանորոգել կամ թէ առատայն թաղաւորականութիւնը սրահարանէ կամեցան : Եւ ոչ թէ միայն կղերը, օրէնսդէմները, աշխատեցան ջանք եւ փորձ արին թաղաւորականութեան մէջ այս կամ այն կերպարանքը իշխել տալու, այլ թաղաւորականութիւնն ինքը նրանց ամէնքն էլ իր իշխանութիւնը մեծ անկելու համար դո-

ծածեց, թագաւորները, երբեմն իբրեւ Աստուծոյ գործակալ կամ պատգամաւորը, երբեմն կայսրներու ժառանգները, կամ թէ երկրին իբրեւ առաջին պարոնը կամ ազնուականը երեւցրին իրանք իրանց, ըստ հարկին եւ ըստ պահանջման ժամանակին այս այլ եւ այլ իրաւունքներն ապօրինաբար իրանց շահուն համար գործածեցին : Բայց այս իրաւունքներուն ոչ մէկը եւ ոչ միւսը արդեան թագաւորականութեան փառքուն եւ իրաւագոյնութեան առաւելակշռութեան պատճառ եղաւ : Կրկնում եմ նորոշեց, արդեան թագաւորականութիւնն իբրեւ աւանդապահ եւ պաշտպան հասարակաց խաղախութեան եւ ընդհանուր արդարութեան եւ հասարակաց շահուն մի մեծ դատաւորութեան նշաններով ու կեդրոն եւ կապ լինելով ընկերութեան մէջ, ժողովրդոց աչքին երեւեցաւ եւ նրանց դօրութիւնը իրան սեպականեց նրանց հաւանութիւնը ձեռք բերելով :

Քանի որ դէպի յառաջ պիտի դիմենք, արդեան եւրոպական թագաւորականութեան այս կերպարանքը, որ սկսում է, կրկնում եմ նորէն ժ. Բ. դարուց Լուի-լը-կրօի թագաւորութեան ժամանակ, պիտի տեսնէնք որ հաստատում, զարգանում եւ վերջապէս իրա քաղաքական հանգամանքն է լինում, սրանով է, որ թագաւորականութիւնը ձեռնառու եղաւ այն ամենամեծ հետեւանքին, որ այսօր եւրոպական ընկերութեանց նշանակութիւն է տալի եւ ընկերական բոլոր տարերքներն երկու տարերքներու մէջ ամփոփեց եւ ձուլեց, որք են կառավարութիւնն ու երկիրը :

Այսպէս, Պարոնայք, խաչակիրներու վեր կենալու ժամանակ, Նւրդիան այն ճանապարհին մէջ ընկաւ, որ իրա հիմակուայ վիճակին ոլիտի առաջնորդէր, ահա տեսաք հիմա դուք, որ թագաւորականութիւն այն պաշտօնն առաւ իր ձեռին, որն որ պէտք էր վարէր այս ամենամեծ կերպարանափոխութեան մէջ. կ. քննենք ու կ'ամանանք մեր յաջորդ ժողովքին մէջ, քաղաքական կարգաւորութեան այլ եւ այլ փորձերը, որք փորձուցան ժ. Բ. դարուց մինչեւ ժ. Զ. դար, կ'որստեան վրայ եղող իրերու կարգը կանոնաւորելով պահպանելու համար : Պիտի նկատենք աւատականութեան, Եկեղեցւոյն եւ հասարակութեանց անդամ արած ջանքերը ընկերութիւնն իրա հին սկզբունքներու վրայ եւ իրա նախնական ձեւերով հաստատելու եւ այնպէս իրանք իրանց պաշտպանելու այն ընդհանուր կերպարանափոխութեան դէմ, որ պատրաստուելու վրայ էր :

Տառներորդ դասն ուրիշ անգամ :

Թարգմանութիւն Մարկոսի Աղաբէգեան :

ՀԱՍՍՐԱԿԱՅ

ԲԺՇԿԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Շարունակութիւն*

ԹՔՈՒՄՆ ԱՐԵԱՆ (haemoptysis. кровохарканіе)

Այս ցաւի անունը ինքը ցոյց է տալի թէ ինչ է թքումն արեան, վասնորոյ սահմանելը աւելորդ է : Հին հեղինակները բաժնում էին սրան շատ տեսակներ, բայց այժմեան բժիշկները ընդունում են միայն սրա երկու տեսակները, թքումն արեան ինքնակայ, անկախ եւ թքումն արեան արեաձեւան : Առաջին տեսակը պատահում է շատ հազիւ զորօրինակ մարդի բարձր սարերի վրա ելանելու ժամանակը եւ երբեմն որպէս ուրիշ ախտերի վտխարէն եւ ոչինչ նխախան՝ փոխոխութիւններ չէ յառաջ բերում, այլ երկրորդ տեսակը մի յաճախ եւ ուրախան ախտ է, եւ որ թէպէտ յառաջ է գալի միշտ թոքերի, սրտի եւ ուրիշ զանազան հիւանդութիւններ, բայց պահանջում է առանձին խնամատարութիւն եւ բժշկութիւն որպէս մի ինքնակայ հիւանդութիւն անկախ գլխաւոր ցաւերից :

ԱՐԿԱԾՆԵՐԸ ԵՒ ՆՇԱՆՆԵՐԸ

Արեան թքանելը գուշակող նախնիքաց նշանները են, ձեռների եւ ոտների ցրտութիւնը, երեսի տոգնութիւնը եւ կամ երբեմն կարմրութիւնը, խոնջութիւնը, ջերմութիւնը, ձգտումն ծանրութիւնը կրծում, ցաւը ուտերի մէջ, դժուարահնչութիւնը, թեթեւ չոր հազը, աղի կամ տակաւինչ քաղցր համը բերանում, գլխացաւութիւնը, սրտի բարախիւնը եւ միզի տոգնութիւնը : Այս արկածներից մի քանի ժամանակ յետոյ կամ երբեմն նաեւ առանց նախադուշակ նշանների երեւում է արիւնա-

* Տես Գ. աւրի թիւ Գ :

հոսութիւնը հաղալիս կամ թքելիս. առաջին դիպուածումը արիւնը հոսում է թոքերից. իսկ երկրորդումը շնչառութեան ճանապարհներից եւ յառաջ է գալի յանկարծ առանց նախնիաց արկածների: Երբեմն արիւնահոսութիւնը այնչափ սաստիկ է, որ արիւնը հոսանքի պէս դուրս է գալի ոչ միայն բերանից այլ եւ քթից: Արեան որքանութիւնը գրեթէ ոչինչ նշանակութիւն չունի: Գլխաւոր բանը հիւանդութեան սրածանուն է հիւանդի լուր կամ վատ կադմուածը: Առաւ արիւնահոսութիւնը չէ երէւզողի թէ որ ցաւը յառաջ է եկել թթախտութիւնից եւ հիւանդի կարծիքը ունի քաջառողջ կարմուած, բայց եթէ հիւանդը թուքախտութեամբ կադմուած քի տէր է նաեւ սակաւ թքունն արեան եւս կարող է լինիլ վտանգաւոր եւ մահաբեր: Արեան գոյնը կամ վարդագոյն կարմիր է եւ կամ թուր: Առաջին գոյնը նշանակում է արիւնահոսութեան շարունակութիւնը, այլ երկրորդը յառաջ հոսած եւ մնացած արիւնը որ այժմ դուրս է գալի հազի հետ:

Արեան թքելու ժամանակը գրեթէ ոչինչ երկիւղ չզայ. հիւանդութիւնը երկիւղալի է իւր հետեւանքներով՝ թոքերի բորբոքողականութեամբ եւ թաքախտութեամբ (բարակացաւ): Բայց մեծ չնչերակի (շահ տամարի) ուռուցի ճաքուիլը (anevrisma) պատճառում է մահ:

Առատորէն արեան թքելուց յետոյ հիւանդի խոնջութիւնը, երեւի աճ-գնութիւնը եւ թուլութիւնը մնում են երկար ժամանակ:

Այս ախտի ընթացքը անհատաւոր է եւ անկանոն: Երբեմն արիւնահոսութիւնը դադարելուց յետոյ մի քանի ամիսներ նաեւ տարիք չէ երեւում, երբեմն երկար ժամանակ ամէն օր փոքր փոքր հոսում է արիւնը, երբեմն լինում է պարբերական, եթէ կախած է դաշտանի ընդհատութիւնից եւ վերջապէս երբեմն ընդհատական, որ երեւում է միշտ մէկ եւ նոյն ժամանակում լինելիս ընդհատ անդը:

ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

Այս ցաւի ենթակայ են պատանի մարդիկ սկսած 15 մինչեւ 35 տարեկան հասակը: Երկիւղալը գրեթէ ոչ երբեք չեն հիւանդանում այս ախտով. բայց ծերերին երբեմն պատահում է: Բարձրաճաց դոկումը, երգեցողութիւնը հարցեցողութիւնը, հանդային զոգոյզ զոլորչների ծծելը շնչառութեամբ, կարող են երբեմն պատճառել թքունն արեան եթէ հիւանդի թոքերը կամ շնչառութեան միւս զործարանները վատառողջ են եւ տկար: Ստիբական արիւնահոսութեան եւ երակահոսութեան ընդհատութիւնը համարվում է յաճախ արիւն թքելու շերտործական պատճառ: Թքունն արեան կտրող է յառաջ դալ խոչտփողի եւ թոքերի պալարից եւ խոցից, սրտի զոնաղան ախտից եւ առաւելապէս աւագ չնչերակի (Aorte, շահ տամար) ուռուցի (anevrisme)

ճղքուկուց : Առ հասարակ թ.քումն արեան կարող են պատճառել այն տեղնայն դարձողութիւնները որոնք շտապեցնում են արեան շրջանը եւ հաւաքում են արիւնը թոքի մէջ : Այսպէս արեան թ.քումն պատահում է վախճում մերձաւորութիւնից, սաստիկ կրից, մեծարշաւ վազից, զուրնա փշերուց եւ այլ պայտիսի դարձերկց :

ԲԺՇԿՈՒԹԻՒՆԸ

Թ.քումն արեան մի կրկնադալի հիւանդութիւն է, որ ի ընդդէմ թէյեղտ կրկնալի հեղինակները շատ անգամ գտնել եւ վառաւորել են չափ դեղորայք, բայց դժբաղաւարտը վիպ մի յատուկ ներդորձական դեղ այս ցար բժշկելու համար : Վասնորոյ մենք յառաջ կրերենք այս տեղ միմիայն այն աշխարհի հասարակ եւ սրբող ճարեր, որոնց միջոցով ամէն խոհան մարդ կարող է համարեն թէ այնքան օգուտ բերել հիւանդին որքան բժիշկը իւր բաղադրեալ դեղերով :

(1) Հարկաւոր է ամենից յառաջ տղտրել հիւանդին եւ պառկեցնել դեղաշորումը զլուրը բարձր պահելով, սենեակի օդը պիտի լինի բարեխառն, հիւանդը պետք է իրան սրահպանել խօսելուց կերակրից եւ մշնադ անշիտի, հանգիստ հագուել եւ մարմնով, կերակուրը պիտի լինի կաթնեղէն, խմորեղէն, խաչած կլինջը, միս թեթեւ արգանակը եւ որթուռաները : Իսկ ընդէլին կաթի չիջուկը, հարու խաչուն եւ յունաթի չորը : Որովայնը լոյծ պահել մեղմ եւ դաւաճացիչ դրեխով եւ թեթեւ լուծողականով :

(2) Ախտի կրկնելուց յետոյ խոխոյն հարկաւոր է անշուշտ երակ հտտանել ձեռից : Եթէ արեան թ.քումն յառաջէ կրկն դաշտանի ընդհատութիւնից, այն ժամանակ կարելի է արիւնը հանել բախց : Սրեան չափը պիտի լինի համաճայն հիւանդի դօրութեան եւ ցաւի սաստկութեան : Երբեմն աւելի լաւ կլինի եթէ արիւնը հանուի մի քանի անգամ եւ քիչ քիչ, մի մի հասարակ տաական կրկն երեք անգամ մի օրուան մէջ : Արիւն հանելուց յետոյ օգտակար է դիւել մանանիկայ սպեղանին ուսերի մէջ տեղումը :

(3) Խմելու դեղերից օգտաւետ են յետադայքը : մի միտալ պաղլէղի չորրորդ մասը խառնել կրկն մսխալ Սրարից փէժի եւ նոյն չափ եւս չաքարի հետ : այս խառնուրդը 12 հաւասարաչափ բաժին անել եւ հիւանդին խմեցնել օրը չորս բաժին նոյնպէս շուտով դադարեցնում է արեան թ.քումն, եթէ ամէն մի քառորդ ժամ հիւանդը ուտէ մի մի չափ զըրդալ հասարակալ վրան քիչ քիչ չուր խմելով : Արիւնը եւ մեղիսնողը շատ օգտակար են այս ցաւի ընդդէմ, բայց սուսնց բժշկի հարկ չէ վառահանուլ դոյժածել այսպիսի դօրաւոր դեղերը : Որժաճուելի տողաւ եւ ալմաար (tartarus emeticus et rad. ipecacuanhae) գտնելի ճարեր են այս

ցաւի մէջ. չորս դարեհատ տարւոյ հալել մի ստական նշի կաթնումը եւ խմեցնել հիւանդին կէտը միանգամ եւ միւս կէտը մի ժամոյց յետոյ : Այն-
մատը խմեցնում են ջրով 20-40 դարեհատ մի անգամ : Եթէ հիւանդը
ստատիկ հաղում է, այն ժամանակը կարող են օգուտ բերել կուսա-
հատի ձէթը, նշի կաթը եւ մեղրը : Եթէ արիւնահոսութիւնը չափազանց
առատ է, այն ժամանակ կարելի է դործ ածել պաղ ջուրը, որպէս խը-
մեցնելով նոյնպէս եւ թրչած երեսըրիչ զնկով կուրծքի եւ ամորձեաց
պորկի վրա, եւ անդամները կապել լինչպէս քթի արեան դնալու ժա-
մանակը, ձեռները կապում են արմուկի այլ ոտները ծնկերու վերեւ :

(4) Եթէ թ քումն արեան յառաջ է գալի փոխարէն սովորական արիւ-
նահոսութեան, դաշտանի, թթախոտութեան եւ քթի արեան, այն ժա-
մանակ յառաջագոյն հարկաւոր է ապա քինել այս ախտերը : Գաշտանը կամ
տախկան արիւնահոսութիւնը կարելի է ուղղել տղրուկներ կաղցնելով,
կանանց ծննդական անդամների վրա, ոտները զաւջ ջրի մէջ զնկելով եւ
գրելի պատրաստելով : Թթախոտութեան արեան ընդհատութեան դիպ-
ուածում տղրուկները կաղցնում են արբանի չորջ (anum) իսկ քը-
թի արիւնը զոգուելու համար՝ ոճգունքներին, եւ տալիս են հիւանդին
մուշակեղեցի ճարեր : Եթէ արեան թ քումն ունի պարբերական ըն-
թացք, այսինքն դադարելուց յետոյ երևում է միշտ մի եւ նոյն ժա-
մում եւ ժամանակում, այն ժամանակ հարկ է դործ ածել քինաքինայի
աղը, որպէս ընդհատ անդի դիւրումում :

(5) Արիւնահոսութիւնը դադարելուց յետոյ առողջացածը երկար ժա-
մանակ պիտի պահպանէ իրան դժուարամարանի կերակրից. ամէն
տեսակ ողիւստը խմիչք՝ երկից, կրքերի չարժութիւնից եւ այն ամէնից որ
բորբոքում է եւ չիթում արիւնը : Շատ օգտակար է էծի կաթը խմել
միշտ, ձիով կամ կատքով զբօսելու, որովայնը լոյծ պահել եւ երեք
ամիսը մի անգամ երակ հաստանել :

ԿՇՏԱՅԱԻՌԻԹԻՒՆԸ

(pneumonia, peripneumonia, pleuritis).

Թոքերի եւ լանջամաշկի բորբոքումն (pneumonia et ple-
vritis) հայերէն մի բառով կոչվում է կշտացաւութիւն, բայց երկու
զանազան տեսակ հիւանդութիւններ են : Հին բժիշկները անդամադն-
նութեան քաջ տեղեակ չլինելով չեն կարողացել ճշտիւ որոշել թո-
քերի բորբոքումն լանջամաշկի բորբոքմանից եւ այս երկու տեսակ ախ-
տերը խառն ստորագրելով չիթթել են միմիանց հետ : Մենք նորապոյն
հեղինակներին հետեւելով այս երկու տեսակ կշտացաւութեան արկած-

ները, ընթացքը եւ ապաքինութիւնը նկարագրում ենք ջուկ ջուկ առաւել պարզ հասկանալու եւ առաւել ուղիղ բժշկելու համար եւ յառաջ յառաջ կլիստինք թոքերի բորբոքման վրա եւ յետոյ լանջամաշկի :

ԹՈՔԵՐԻ ԲՈՐԲՈՔՈՒՄՆ

(pnevmonia, peripnevmonia)

Այս բորբոքումն կամ կշտացաւութիւնը պատահում է յաճախագոյն քան թէ մարմնի ուրիշ ընդերքների բորբոքումը եւ դառնում է երեւելի եւ ծանր հիւանդութիւնների շարքումը :

ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

Թոքերի բորբոքումն պատահում է ամէն հասակում, բայց այս ցաւով հիւանդանում են յաճախագոյն մարդիկ քան թէ կանայք ըստ որում շատ անգամ յառաջ է դալի նրանց կենաց վիճակից եւ դործերից : Վատնորոյ այս հիւանդութեան ենթակայ են առաւելագէտ որմնաղիւրները (կալատոս, բանայ), քարտաշները, մշակները, հացագործները եւ առ հասարակ այն ամենայն անձինքը, որոնք անդադար սառտիկ ծանրը աշխատութեան մէջ են եւ չեն կատարում առողջութեան կանոնների հարկաւոր պայմանները :

Այս կշտացաւութիւնը երեւում է ամէն կլիմաներում, բայց յաճախագոյն ցուր եւ բարեխառն կողմերում, քան թէ ջերմ : Նոյնպէս յաճախ է դարձնալիս, աշունքին եւ ձմեռն : Ղերջապէս յառաջ մի անգամ պատահած թոքերի բորբոքումն կարող է պատճառել երկրորդ եւ առաւել անգամ : Պատահական պատճառներից զլիաւորները են հարուածները, թոքերի, վիրաւորումն, մարմնայ ամէն վնասները : Բայց այս պատճառներից պատահած բորբոքումն այն քան վտանգաւոր է, որ քան ինքնադուր յառաջ եկածը : Նոյնպէս դժուար պատճառներ են ցրտահարութիւնը ողիւտոր հեղանիւթների չարաչար զործածութիւնը, երգեցողութիւնը, բարձրաձայն աղաղակը, ցրտագոյն հոգմի գէմուղէմ սրնթաց արշաւանքը :

ՆՇԱՆՆԵՐԸ

Հիւանդը առ հասարակ յառաջ յառաջ զգո մ է անատողջութիւն, ախորժակի պակասութիւն, թուլութիւն, վատութիւն, մէջքի ցաւ, ցրտութիւն եւ զոդ : Երբեմն միմիայն ջերմութիւն կամ զոդ առանց ալ նախադուշակ նշանների : Երբեմն կրծոյ արկածների երեւելոյց յառաջ

լինում են զլխացաւութիւն, անդամների ծանրութիւն, անախորժակութիւն, որով խառնախօսն, փախումն. իսկ մի քանի հաղուաղիւտ դիպուածներում նուեւ ցնորումն :

Ալուորները երբեմն ցափ ուղղումը, ոչինչ արկածներ չեն դնում, բայց անձկութիւնից եւ թուլութիւնից : Երեկանց կշառցաւը դուշակում են անհանգստութիւնը, ջերմութիւնը եւ արագ ճնշաւութիւնը : Ահա որոնք են թոքերի բարբաքման հախաղուշով արկածները եւ նշանները :

Բայց երբոր հիւանդութիւնը երևում է, այն ժամանակ հիւանդները բզգում են յետադայ նշանները. մի խայթիչ ցաւ ծծի պտուկումը եւ կրծքումը որ դորանում է առաւել եւս ճնշաւութեան եւ հազի ժամանակը. դժուարաշնչութիւն, որ երբեմն աստիճանում է մինչեւ ճնշարկութեան աստիճանը : Հաղը մի հաստատուն նշան է եւ շատ զխոտածներում լինում է հիւանդութեան ուղղումը : Հաղալիս թքած խուլը ըստ մոծի մտոյն լինում է մածուցիկ եւ զանազան ռանգով, երբեմն հզմնորի, ժանկի նման, երբեմն լիւնի, դափրանի եւայլն :

Տեսնողկամ մնում է մի եւ նոյն աստիճանի վրա, խնդէս էր հիւանդութեան ուղղումը, կամ աստիճանում է, բաշիլի դուրիլը լինում է լի, արող, լեղուն ձևով եւ ծածկած խփայլն հի թով. ծարար սովորաբար ստատիկ է : Երբեմն լինում են անքնութիւն, անհանգստութիւն դիշերով եւ ուշաթափութիւն. թուլութիւնը միշտ կայ : Հիւանդները սովորաբար պտուկում են մեջքի վրա. մանուածից եթէ արկածները շատ ստատիկ են : Եթէ հիւանդը ըսկում է ստոյշանալ, այն ժամանակը սաքութիւնը սրակատում է, անհանգստութիւնը եւ անքնութիւնը կորչում են, հաղը թեթեւում է, թուրք ձեղմանում եւ կողի ցաւը սնչանում : Բայց անշաղղ դիպուածում նշանները մնում են մի եւ նոյն աստիճանի մէջ, բայց ցալից, որ սովորաբար կորչում է մահուան ժամանակը, բայց ճնշաւութիւնը եւ խուխի դարս գալը առաւել եւս դժուարանում են :

Այս կշառցաւութիւնը լաւ ճանաչելու համար ամէն վերոյիցնալ նըշաններից առաւել թանդակինը եւ առաւել ատոյզը է ականջով լսելի նըշանը : Եթէ հիւանդութեան ուղղումը այն տեղ, ինչ տեղ որ հիւանդը զդում է ծանրութիւն եւ ցաւ, որ է սովորաբար թոքերի ստորին մասները, ականջի վրէլ մտադրութեամբ, այն ժամանակ հմուտ ականջը դնողը կըտէ, որ ճնշաւութեան խնչալի ձայնը փոքր ինչ նուազել է եւ նորա փոխանակ լովում է մի առանձին տեսակ ձայն ձայթիւն, (rhonchus crepitans, râle crépitant sec) որ նման է կրակի վրա ածած ալի արաքարը քոցի ձայնին : Այս ձայթիւնը հիւանդութեան աստիճանի ժամանակը, այն չափ բարձրանում է, որ թոքերի կամ ճնշաւութեան խնչալի ձայնը բոլորով ին խլացնում է : Մի քանի ժամանակից յետոյ այս ձայթիւնը կորչում է, այլ եւս չէ լսում, եւ եթէ միտմին եւ ճնշաւութեան բանական ձայնը վերադարձնում է կրկին, այն ժա-

մանտի նշանակում է որ հիւանդը սկսում է առողջանալ, բայց եթէ չնշառութեան ձայնը լսում չէ, այն ժամանակ թոքերը կարծրացել պընդացել են լերդի նման (hépatisation rouge)։ Կայ մի այլ եւս միջոց ճանաչելու այս կշտացաւութիւնը. եթէ մի ձեռի մատները դնել կրծոյ այն տեղի վրա, ինչ տեղ որ հիւանդը զգում է ցաւ եւ միւս ձեռի մատներով դարկել, այն ժամանակ կրծոյ տախտակը հանում է մի խուլ արձագանքի ձայն, բայց այս նշանը հիւանդութեան առաջին օրերումը չէ լինում։

Վերջապէս այն դիպուածներում, ինչ տեղ որ ոչ ունենդրութիւնը եւ ոչ դարկումն (auscultatio et percussio) օգնում չեն, այն ժամանակը ցաւը ճանաչելու համար բաւական են նախնի բժշկիների վերոյիշեալ նշանները։

ԸՆԹԱՅԲԸ ԵՒ ԵՐԿԱՐԱՏԵՒՈՒԹԻՒՆԸ

Թոքերի բորբոքումն սովորաբար արագընթաց է. շատ անգամ տատկանում է երկօրեան պահին եւ թեթեւանում է առաւօտը. երբեմն լինում է ընդհատ մահաւանդ ճախճախուտ երկիրներումը։

Այս կշտացաւութիւնը սովորաբար տաւնեկիւ օրից առաւել եւ օթըն օրից սլակաս չէ տեսում, եւ վերջը ըստ մեծի մասին բարի է, բայց շատ անգամ երեխանց եւ ծերերի համար լինում է վտանգաւոր։

ԲԺՇԿՈՒԹԻՒՆԸ

Յառաջ յոռոջ հարկաւոր է երակ հատանել, երեխանցը մինչեւ ութը տարեկան հատակը երակահատութեան փոխորէն կարելի է դնել տղրուկներ, արեան որուակներ եւ կակղեցուցիչ բժշկական թանձրաթան կրծոյ վրայ։ Թեթեւագոյն դիպուածներումը երակահատութիւնը աւելորդ է, այլ պէտք է դործ անել կակղեցուցիչ եւ դովացուցիչ ըմպելիք, դորտրինակ Արաբիոյ խէժի խաշուն, գարու խաշուն չաքարով, նշի կաթը, սուլէպը, մոլոչը, խաշխաշը եւ ուրիշ սրանց նման ձարերը։

Արեւը պարտ է հանել 8—12 ունկի կոնից, երբեմն հարկաւոր է կրկնել արեւնահատութիւնը երկրորդ եւ առաւել անգամ։ Արեւնահատութեան յետոյ խոցոյն պէտք է տալ հիւանդին ործացուցիչ տորտը (tartarus emeticus), որ այժմ կշտացաւութեան դիպուածումը համարվում է ամէն ձարերից օգտալարագոյն։ Մի գարեհատ (դրան) տորտը պարտ է հալել երկու ունկի նարինջի ջրում եւ կէս ունկի շորապում եւ ըմպել ամէնը մի անգամ։ Հիւանդը պիտի ընդունի այս դիպը վեց անգամ ամէն երկու երկու ժամ մի անգամ, յետոյ պիտի սպասի 7—8 ժամ, եթէ հիւանդութիւնը այնքան դորտուր չէ. բայց սաստիկ դիպ-

ուածում, այս ճարը պիտի շարունակուի նոյն կարգով մինչև չթեթեւանան գլխաւոր արկածները : Եթէ այս դեղը սխառնառում է որովայնալուծութիւն. այն ժամանակ նրա հետ պէտք է խառնել մի զարեհատ մեկոն (extr. opii) կամ մի ունկի խաշխաշի շարապ (syr. diacodii) :

Ուրիշ ճարեր եւս չափ կան այս հիւանդութիւնը բժշկելու համար, բայց որովհետեւ նրանք այնքան ներգործական չեն որքան արիւնահանութիւնը եւ ործացուցիչ տորտը. վասնորոյ հարկ չէ այսպիսի վըտանդաւոր դիպուածում ստոյգ դեղերը բաց թողնել եւ գործածել երկբայելի դեղորայք :

Հիւանդը պիտի զգուշանայ դժուարամարտելի եւ սնուցանող կերակուրներից. սենեակի օդը պիտի լինի բարեխառն, ոչ աւելի տաք, ոչ աւելի ցուրտ : Աւողջանալուց յետոյ հիւանդը մի քանի ժամանակ պիտի գործածի կաթի չիջովը եւ իզլանդիոյ մամուռը (Lichen islandicum),

բայց կան կշտացաւութեան մի քանի տեսակներ, որոնց համար այնքան օգտաւէտ չեն վերոյիշեալ երակահատութիւնը եւ ործացուցիչ տորտը : Այս տեսակներն են ընդհատ կշտացաւութիւնը, որ պարտ է բժշկել քինաքինով ինչպէս ընդհատ տենդը : Մաղսասային կշտացաւութիւնը պահանջում է չափաւոր արիւնահանութիւն, ործացուցիչ լուծողական դեղորայք եւ զրեխ, իսկ ջղային կշտացաւութեան դիպուածում երբ որ հիւանդի ուժը չափադանց թուլացած է, օգտակար են երեցուկի խաշուն քենայի շարապով, մի քանի զրդալ աչնիւ գինի :

Մնում է մեղ խօսել մի երկու խօսք երկարատեւ կշտացաւութեան կամ թոքերի երկարատեւ բորբոքման վրայ, որ բարեբաղդաբար պատահում է հազիւ երբեք եւ համարենք թէ առանց յայտնի պատճառի : Սովորաբար պարզ, թեթեւ բորբոքումն փոխանակ աւողջանալու, տրկար կաղմուածի տէր մարդումը շարունակաբար տեւում է երկար ժամանակ, կամ երեք ամիս եւ զժքաղդաբար զրեթէ միշտ վերջանում է մահով : Այս աղետալի ցաւը կարելի է ճանաչել յետագայ նշաններով. Սուր բորբոքման թեթեւանալուց յետոյ հիւանդը սկսում է օրէ ցօր նիհարանալ, հալժիլ ու մաշիլ եւ դեղերը ոչինչ չեն օգնում : Այս ցաւը բժշկելու համար հարկաւոր է հմուտ բժիշկ, բայց ամէն դեղորից չահաւէտ է տաք պահպանելը եւ տաք կլիմայում կենալը :

ԼԱՆՋԱՄԱՇԿԻ ԲՈՐԲՈՔՈՒՄՆ (pleuritis)

Լանջամաշկի բորբոքումն նոյնպէս երեւելի հիւանդութիւն է, թէպէտ ոչ այնքան վտանգաւոր, որքան թոքերի բորբոքումն եւ պատահում է շուտ շուտ : Այս կշտացաւը յառաջ է գալի գլխաւորապէս ցըրտոյ երկարատեւ ներգործութիւնից տաքացած կամ քրոնած ժամանա-

կը, թախանցիկ հորից, տաք տեղից յանկարծ ցուրտ տեղ մանկուց եւ շատ ցուրտ ջուր կամ ուրիշ լամիք դործածելուց :

ՆՇԱՆՆԵՐԸ

Հիւանդը յառաջ յառաջ զգում է դող եւ յետոյ շուտով մի անտա-
նելի սաստիկ խայթիչ ցաւ, խիթք մի որ եւ իցէ կողմի ծծի տակը :
Այս խիթքը լինում է երբեմն միասին դողի հետ : Սրանից յետոյ շատ
շուտ երեւում են հաղը, որ է ընդ մեծի մասին չոր, եւ շնչառութեան
դժուարութիւնը, ձայնը չէ փոխվում : Բորբոքութիւնից լանջամաշկը
լցվում է հեղանութիւնով եւ այս հեղանութի ներկայութիւնից կրծոյ ցա-
ւադար կողմը երեւում է փոքր ինչ լայնացած : Կրծոյ հիւանդ կողմը
զարկելով, բաբախելով լավում է մի խուլ ձայն, իսկ ականջ դրած ժա-
մանակը շնչառութեան խշխշոցը չէ լավում կամ շատ թոյլ անսովոր
ձայն է դուրս դալի : Մի ականջով լսելիս միւս ականջը պէտք է խցել,
որ աւելի լաւ լսվի :

Այս նշաններէ հետ միասին թէպէտ լինում են եւ սրտնեղութիւն,
ջիրմ, անխորթակութիւն, ծարաւ, գլխացաւութիւն, բայց ոչ այնքան
զօրաւոր որքան թոքերի բորբոքման ժամանակը :

Այս ցաւի ընթացքը արագ է, առաջին արկածները ըստ մեծի մա-
սին անհետանում են երեք կամ չորս օրվան մէջ : Բայց հիւանդութիւնը
տեւում է 14—16 օր : Վերջը համարեն թէ միշտ բարի է, եթէ հիւան-
դը չունի սրա հետ միասին եւ ուրիշ երեւելի ախտեր :

ԲԺՇԿՈՒԹԻՒՆԸ

Արիւնահատութիւնը թէ երակահատութեամբ, թէ տղրովներով,
եւ թէ սրուակներով այս տեղ եւս հարկաւոր է, որպէս թոքերի բոր-
բոքման ժամանակը : Արիւնահատութեան յետոյ շատ օրդտակար են
կակղեցուցիչ ճարերը, մօլոչի կամ բաղրջուկի եւ տուխտի խաշոն, մա-
նուշակի չալն եւ այլն : Սրանց հետ միասին հարկաւոր է խմեցնել կէս
գարեհատ ափսոն հաղը պակասեցնելու եւ հիւանդին հանդստացնելու
համար : Եթէ հիւանդի որովայնը կապ է եւ ջերմը զօրաւոր, այն ժա-
մանակ երակահատութեան յետոյ կարելի է տալ ործացուցիչ տորաը
փոխեցնելու եւ լուծելու համար : Այս պարզ դիզերը բաւական են լան-
ջամաշկի բորբոքումն ապաքինելու համար :

ԹՈՔԱԽՏՈՒԹԻՒՆԸ phthisis քառոտա.

(Բարակացաւ, սկի, հերքութիւն, մաշարայական ախտ, ծիրական կամ հիւսկական ախտ, նուրբ ախտ) :

Թոքախտութիւնը յառաջ է գալի մի առանձին տեսակ խաղաւարտներէց, ուռուցցիներէց (tuberculae ցրորա), որոնք ծագում են թոքերի մէջ : Շատ որոգայթաւոր հիւանդութիւն է : Այժմեան վիճակագրական հաշուով ընդհանրապէս մեծամեծ քաղաքներում մեռանալնկրի չորրորդ կամ հինգերորդ մասը է այս ցաւով :

ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

Թէպէտ բարակացաւով հիւանդանում եւ մեռանում են ամէն հասակի մարդիկ, բայց հատարակօրէն մեծ մահկանացութիւնը լինում է քսանից մինչեւ քառասուն տարեկանների մէջ : Կանայք առաւել ենթակայ են այս ցաւին, քան թէ մարդիկ : Մարմնի տկար կազմուածքը, նեղ կուրծքը, շուտ շուտ ցրտահարութիւնը, երեւի դժգոհութիւնը եւ թշնրի չափաւոր կարմրութիւնը ցոյց են տալի միտումն գէտի այս ցաւը :

Յաճ տեղերը, ջերմ երկրից ցուրտ եւ խոնաւ երկիր դնալը, դարունը, ձմեռը, վատ անաւառական կերակուրները, մթին եւ խոնաւ բնակարանը, ամէն տեսակ աւելորդութիւնը, անչափաւորութիւնը, հեշտամբութիւնը, սերմնահեղութիւնը, կրքերի տանջումն, թողի եւ դանադան կաղերի չնչառութեամբ ընդունելութիւնը, կշտացաւութիւնը եւ ժառանգական հակամխտութիւնը, համարվում են թոքախտութեան դժբաւոր պատճառներ : Սրա տարախոխիկ լինելը այժմ անընդունելի է բոլորովին :

ՆՇԱՆՆԵՐԸ

Ղերբուտը ասացինք թէ բարակացաւը պատճառում են թոքերի մէջ ծնած մի առանձին խաղաւարտներ կամ պալարներ : Այս խաղաւարտները յառաջ յառաջ խակ են, տհաս, վերջումը կակղում են, հասունանում են եւ նրանցից կաթում է հիւթ, բլղամ : Այս պատճառով այժմեան երեւելի հեղինակները թոքախտութիւնը բաժանում են միայն երկու շրջան կամ աստիճան : Առաջին աստիճանի նշանները պատկա-

նում են խախտաբաններին, երկրորդ աստիճանները կախյալածնե-
րին, բացումներին :

Թոքախտութեան առաջին աստիճանի կամ շրջանի նշանները :

Բարակացումը սկսվում է հասարակօրէն հանդարտ, սակաւ, սակաւ,
ծածուկ, դողի պէս եւ ըստ մեծի մասին առանց յայտնի պատճառի :
Յառաջ յառաջ երևում է մի թեթեւ, բայց յամառ հաղ, խորքուխի
նման. այս հաղը ոկդումը չոր է եւ այս յատկութիւնը պահում է եր-
բեմն մի քանի ամիս, բայց մի սակաւ ժամանակից յետոյ սովորաբար
հաղալիս դուրս է գալի թուփի նման մի փոքր փրփրալից եւ յստակ
բշտում եւ հասարակօրէն սառկանում է դիչերով : Պատահում է երբեմն,
որ բարակացումը իւր առաջին շրջանից անցանում է դէպի երկրորդը
ամենեւին առանց հաղի, որ սկսում է երեւիլ հիւանդի կենդանութեան
վերջին օրերումը : Երբեմն բշտումը դուրս է գալի առատ, թանձր սպիտակ
եւ ոչ այնքան պարզ : Բայց հաղից հիւանդը զգում է թուլութիւն, եր-
բեմն կրծոյ ցաւ, ճնշումն, դժուարձնութիւն մանուկանդ բարձր տեղ
կամ ստնդուխքի վրայ կրանելու եւ կամ ուրիշ տեսակ ախտատանքի
ժամանակը, եւ սկսում է նիհարանալ եւ գիչերները քրտնել : Մի քանի
դիպուածներում այս արեւածները այնքան թեթեւ են, որ հիւանդը ոչ
ինչ չէ զգում, բայց երբ որ, հաղի դժուարձնութեան եւ բշտման հետ
միասին երևում է եւ սաստիկ թքումն արեան, այն ժամանակ այս նը-
շանը աներկբայ յայտնում է թոքախտի սկիզբը : Թքումն արեան եր-
բեմն սաստիկ է եւ երբեմն միայն բշտումն է արեւածնաւուն :

Կրծոյ բարակումն եւ ունկնդրութիւնը (percussio auscultatio) տալիս
են մեղ թանդաղին նշանները այս ախտը ճանաչելու համար :

Բարակելու կամ դարկելու ժամանակը կրծոյ վրայ, մի անրակի եւ կամ
երբեմն երկու անրակների տակ եւս միասին (վղի առաջի ոսկորները
косточка clavicula), նկատվում է մի թոյլ եւ խուլ ձայն, որ ամենե-
ւին նման չէ առողջ դրութեան ձայնին, եւ որքան ցաւը յառաջ է դը-
նում, այնքան ձայնի խուլութիւնը առաւել նշմարվում է եւ ուրիշ տեղե-
րում կրծոյ վրայ : Ունկնդրութեան ժամանակը շնչառութեան խշխը-
շոցը նուաղ է եւ ալլալլած, իսկ այս շրջանի յետին օրերումը լսվում է
փուքի ձայն թեթեւ արաքորբոց (rhonchus crepitans) խորդալու,
խառլու ձայն (rhonchus sonorus), մի առանձին նուաղ արձագանք իբր
թէ դուրս է գալի թոքառաւից կամ որկորից (bronchophonia, гортан-
гласие) :

Այս աստիճանում երևում են նոյնպէս մարտդական դործարաննե-
րի խանդավառներ, փախումն սրտի, խառնակումն, որովայնալուծու-
թիւն, ցաւ որովայնի : Հիւանդներից ոմանք զգում են փոփոխակի եր-

բննն ջերմութիւն, երբնն ցրտութիւն, մանաւանդ երեկոյնները : Այս նշանները եւ սրանց հետ միասին օրէ ցօր յայտնադէս նիհարանալը, հալվիլը, նուազութիւնը, մորթոյ դռնափոխութիւնը եւ ընդհանուր անառողջութիւնը յայտնի ցոյց են տալի թոքերի աւերումն :

Թոքախտութեան երկրորդ նշանները :

Հաղը յաճախում է եւ սաստկանում, յառաջ է բերում շուտ շուտ փսխումն, սաստկութիւնը աւելանում է զիշերով եւ պտտճառում է անքնութիւն, բլլամը դուրս է գալի հեշտութեամբ : Բլլամը լինում է զժգոյն կանանչագոյն, պղտոր, արխախտուն : Արեան թքումն այս ստորճանում պատահում է հազիւ : Իսկ զժուրաչնութիւնը, կրծոյ ճնշումն եւ ցաւը շատ սաստկանում են : Զարկելուց եւ ականջ դնելուց յառաջ եկած նշանները աւելի պարզ են այս տեղ, քան թէ առաջին աստիճանում : Կրծոյ ստորին մասնումը, անրակների տակ բարակելիս բոլորովին ոչինչ ձայն չէ հանվում, կամ մի խուլ, բութ ձայն : Իսկ ականջ դնելիս, լսվում է ճայթիւնի տրաքորըքոյի եւ երբնն խորզիւնի, խառու ձայն (*rhonchus suberepitans*) որ կոչվում է խոռչաւոր խորդիւն (*râle cavernuleux*, *пещеристый хрипъ*) :

Յետին ժամանակը նոյն բութ խուլ ձայնը նկատվում է կրծոյ շատ տեղերում եւ չնառութիւնը թոքի ծայրումը հանում է մի կարծր, խրչափողային ձայն (*respiratio trachealis*, *bronchophonia*, *гортное дыханіе*, *хрипъ*, *гортлагасіе* :

Էլ ուշ լսում ենք կուրծքից իբր թէ ջրոյ կատարեալ կարկաջիւն (*gargouillement*, *клокотаніе*) եւ լանջախօսութիւն (*pectoriloquium*, *грудорѣвіе*) : Այս հրաշքները ի հարկէ ամէն մարդ չէ կարող լսել հիւանդի կուրծքի վրայ յանկարծ առաջին անգամ ականջ դնելով : Սրա համար հարկաւոր է մեծ հմտութիւն, որ կարելի է ստանալ միայն երկար սովորութեամբ եւ չափաատութեամբ : Ով որ կամենում է սովորել, յառաջ յառաջ պիտի փորձէ առողջ մարդկանց վրայ երկար ժամանակ մտադրութեամբ լսելով նրանց կուրծքը եւ նկատէ թէ առողջ դրութեան մէջ որպիսի ձայն է դուրս գալի կուրծքից եւ ապա սկսէ հիւանդի կուրծքը ունկնդրել եւ համեմատել :

Բայց առաւել զլխաւոր երեւոյթը է տենղը, որ կամ երեւում է միայն այս աստիճանում, կամ շատ սաստկանում է, եթէ կար յառաջագոյն : Տենղը ըստ մեծի մասին սկսվում է ցրտութեամբ, դողով, երեկոյնները, դողից յետոյ հասարակօրէն հետեւում են տաքութիւնը եւ քրտալիւքը : Այս տենղը շատ նման է առօրեայ ընդհատ տենղին : Մի եւ նոյն ժամանակումը երեւում են մարտդական դործարանների անկարգութիւնները, անախորժակութիւնը ստամոքսի խառնակիլը, ցաւը սրտի զրգալի տակ, փսխումն, անորանելի ծարաւը եւ որովայնալուծութիւնը :

հանդերձ աղիքների խիթքով, որ եւս առաւել Նուազացնում է հիւանդին:

Մի եւ նոյն ժամանակում յառաջ են գալի կոկորդի ցաւը կլանելիս, ձայնի կերկերալը, կտրվիլը եւ չնչառութեան դժուարութիւնը, որոնց բովանդակութիւնը կոչվում է չնչափողի բարակացաւ (phthisis laryngea):

Եթէ ամէն վերոյգրեալ արկածները լինում են միասին, այն ժամանակ բարակացաւը սաճում է շատ շուտ եւ սաստկանում է. հիւանդը չափազանց նիւարանում է. փոքր ինչ կարմրագոյն այտերը աժդոճանում են, ցամաքում են եւ հալվում. աչքերը ընկնում են ներս, շրթունքը բարականում են. վոխտ անդամները կորուսանում են խրանց յետին դորութիւնը եւ հիւանդը ուժից ընկած մեռանում է, պահելով մինչեւ վերջին վայրկեանը իւր բոլոր ուշքը եւ միտքը:

Անա սրանք են թոքախտութեան գլխաւոր արկածները, մնում է մեզ միայն երկու խօսք ասել այս անգ ըստ բարակացաւառոտների ծննդական դործարանների եւ եղունգների վրայ. արական անդամների դործունէութիւնը ոչ միայն չէ զորանում, ինչպէս կարծում են ոմանք, այլ եւ տկարանում են. իսկ կանանց ամուսական հոսուն մտկաստում է եւ վերջումը կտրվում: Թոքախտով հիւանդի մատների վերջին յօդերը (խաղը) թուում են փոքր ինչ ուռած, եղունգի արմատը իբր թէ բարձրացած այլ նոյն եղունգը տափակ եւ կորացած:

ԲԱՐԱԿԱՅԱԻ ԸՆԹԱՑՔԸ:

ԵՐԿԱՐԱՏԵԻՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԵԼՔԸ

Բարակացաւը սովորաբար ընթանում է յամբ, աստիճան աստիճան եւ է երկարատեւ: Այս հիւանդութեան ընթացքի վրայ մեծ ներդրածութիւն ունի տեղը, որ որչափ շուտով է երեւում եւ սաստկի է, այնչափ արագ է բարակացաւի ընթացքը: Յղութիւնը ուշացնում է առ ժամանակ ցաւի սաստկանալը, Հասարակօրէն տեսում է մի տարւոյ մինչեւ երկու տարին. սուր զիպուածումը բարակացաւը մի ամսից առաւել տեսում չէ. բայց երկարատեւ զիպուածումը այս ցաւով հիւանդները երբեմն ապրում են 20 տարի: Հասակը մեծ ներդրածութիւն չունի, բայց կանայք ավելի շուտով են մեռանում, քան թէ մարդիկ: Եւքը հասարակօրէն մահ է, բայց պատահած կայ որ հիւանդը առողջացել է ինքն իրմով, առանց ճարերի:

ԲԺՇԿՈՒԹԻՒՆԸ

Թէպէտ թոքախտութիւնը կտրելի է հեշտութեամբ ճանաչել վերոյգրեալ նշաններից եւ արկածներից, բայց դժբաղդաբար մինչեւ այժմ չկայ ոչ մի ներդրածական դեղ, որ կարողանայ բժշկել այս ցաւը, եւ

եթէ երբեմն եւ պատահել է առողջանալ հիւանդին, այսպիսի դիպումները յառաջ են եկել առաւել քնոթեան հրաշալի զօրութեամբ, քան թէ դեղերի չնորքով: Այս պատճառով մենք աւելորդ ենք համարում մոծանել հասարակաց բժշկականութեան մէջ այն հաղորատոր դեղերը, որոնց գովել են եւ գովում են բժիշկները եւ որոնք մնում են եւ կմնան միշտ անդօր աղատել մարդկութիւնը այս դժնդակ փափց: Բայց մենք կ'իշխենք այս տեղ համառօտարար միայն այն ճարիրը եւ միջոցները, որոնք չաղաքինելով բուն ցաւը թեթեւացնում են արկածների սառսկութիւնը, հանդարտեցնում են հիւանդի նեղութիւնը եւ երբեմն ուշացնում են ցաւի ընթացքը: Այսպիսի ճարիրը են յետագայք:

(1) Եթէ թոքախտութեան հետ միասին դառնալով է պատահաբար եւ թոքերի կամ լանջամաշկի բորբոքումն, այն ժամանակ պէտք է մի հասարակ ստական արիւն հանել երակահատութեամբ, որ երբեմն կարելի է կրկնել զգուշութեամբ, կամ 10—12 տղրուկներ դնել կրծոյ վերայ. երկխոնցը բաւական են 2—6 տղրուկներ հասակին մօտի տալով: Խմելու համար շահական է մոլոչի եւ ուրիշ կակղեցուցիչ խոտերի չափն Գծուարամարս կերակրից հեռացնել հիւանդին եւ տեղաշարի մէջ պահել:

(2) Խաչխաչը, ափխնը, (lactucarium) հաղոր անուշով բոյսը, ավիտնի եւ իղլանդիոյ մամույ (lichen islandicus) հետ միասին խառնած խեցեկանի ակն կամ քարը (lapides canerorum) եւ կուրծքը կակղեցնող բուսերի խաշոն, հանդարտեցնում են հաղը, սրկառացնում են շնչադիութիւնը, թեթեւացնում են շնչառութիւնը եւ կարգում են անքնութիւնը:

(3) Կուրծքի ճնշումն եւ ցաւը մեղմելու համար շահաւէտ է օծանել կուրծքը ափխնի սպեղանիով (linimentum opiatum):

(4) Ստաթիկ քրտինքը չափաւորելու համար տալիս են հիւանդին հարկը սլադարատած 3—4—6 եւ կամ 8 դարհատու սպիտակ տարազից (agaricus albus) օղնդանման նիւթ կաղնիոյ եւ կամ ուրիշ ծառերից արտադրած). որովհետեւ այս տեղը լուծողական է, վնասէ որովայնալուծութեան դիպումում չէ կտրելի տալ, այլ պէտք է խառնել փոքր լինչ ափխնի հետ: Օգտաւէտ է նոյնպէս օծանել խղով հիւանդի բոլոր մարմինը:

(5) Մաշիչ որովայնալուծութեան ընդդէմ դործ են սծում ափխնից պատրաստած գրէխը, եւ դժոխային քարը (argentum nitricum), որ տալիս են մի գարհատի 12—15 երբորդ մասը երեք անգամ օրը: Եթէ աղիքները վիրաւորած, խոցոտած են, այն ժամանակ ոչ լինչ դեղ կտրող չէ հանդարտացնել որովայնալուծութիւնը:

(6) Վերջապէս հիւանդի պահպանութիւնը ունի մեծ զօրութիւն մանաւանդ բարակացաւի սկզբումը: Հիւանդին օդուտ է փոխել իւր բնականութեան երկիրը, կլիմայն, ցուրտ տեղից տաք տեղ գնալ. ճանա-

պարհորդութիւն անել ծովի վրայ, բայց թողնել ամէն զբաղմունքը եւ գործերը, որչափ կարելի է չառ լինել, հեռանալ ցրտից, հազնել Ֆլանելի շապիկ, պահպանել գրգռիչ, ողիւստը խմիչքներից եւ ամէն աւելորդութիւններից։ Կերակուրը պիտի ընի մնուցիչ եւ զիւրամարս, մեղէն, տեկեղէն եւ կաթնիղէն, մանուսանդ իշոյ եւ իծի կաթը, բայց չափաւոր ձու, թաղաց ձուկը եւ այլն։ Հասարակօրէն եթէ ցաւի արկածները դեռ թեթեւ են եւ հիւանդը ունի ակորթակ, այն ժամանակ անօգուտ է եւ մանուսանդ զնաւ գրկել նրան զիւրամարս կերակուրներից։

Եթէ երեխայն ծնել է բարակացաւուտ մօրից, ծիծ տալը պիտի յանձնուի մի ուրիշ առողջ ծծմօր։

ԽՈՐՈՒՋԱԿԸ ԿԱՄ ՔՈՔԼԻԻՆԸ. COQUELUCHE.

(Ջղական կամ ցնցական հաղը. Tussis Convulsiva) .

Քոքլիւշը է մի տարափոխիկ սաստիկ ցնցական հաղ որ պատահում է միայն երեխանց եւ ժանաւանդ աղայական հասակում։ Երբ որ այս հաղը դալիս է եւ ըմբռնում է երեխին, յառաջ յառաջ չնչառութիւնը արգելում է. յունչը կրկնում է եւ ապա երեխայն սկսում է երկար ժամանակ սուլելով ներշնչել օդը։ Յետոյ ործալով թքում է փոքր ինչ խժային հիւթ եւ առ ժամանակ հանգստանում է։ Այս հիւանդութիւնը պատահում է յաճախ, տարու ամէն եղանակներում եւ ամէն կլիմաներում։

ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

Խոնաւ, միթին, անձուկ ընակարանը, դժուարամարս ծանր կերակուրները եւ ցրտահարութիւնը կարող են յառաջ բերել այս ցաւը, բայց առաւել ներգործական պատճառը է փոխադրականութիւնը։

ՆՇԱՆՆԵՐԸ

Քոքլիւշը ունի երեք շրջաններ. առաջին շրջանը կոչվում է նախաղուշակ կամ խարբուխային. երկրորդը ցնցական եւ երրորդը՝ զիւրութեան կամ թեթեւութեան։

Քոքլիւշը առաջին շրջանումը սովորաբար սկսվում է ինչպէս հասարակ, պարզ խարբուխը եւ այս պատճառով սկզբումը շատ դժուար է ճանաչել։

Երկրորդ շրջանը կամ ցնցական հաղը սկսվում է երբեմն առանց նախաղուշակ նշանների, յանկարծակի, անակնկալ եւ երբեմն հաղից յառաջ լինում է կրծոյ ցաւ եւ ճնշումն։

Երբ որ հաղը ըմբռնում է, երեխայն խկոյն հստում է եւ հազում է մի քանի անգամ չուտ չուտ եւ կարճ կարճ, եւ չկարողանալով ազատ չնչել, շունչը կրկնում է, երեւոյ փքվում է եւ կարծում, աչքե-

րը ունչում են եւ արտասվում, երակները յայտնում են եւ չնչերակներին զարկը ցուցանում է չնչառութեան սաստիկ ճնշումն : Երբեմն երեւում է արեան հոսումն քթից, բերանից եւ ականջներից : Երբեմն սաստիկ հագլից յետոյ քրտնում է եւ փսխում է խժային հիւթ :

Մի կարճ միջոցից յետոյ չնչարգելութեան արկածները սուլորարար անցեստանում են : Հիւանդը յառաջ յառաջ սկսում է շուտ շուտ շունչ առնուլ եւ ապա երկար եւ սուլելով : Յետոյ թքելով մի պարզ եւ խժժային հիւթ փոքր ինչ հանգստանում է :

Հագի ըմբռնումն կամ գալուստը մի րոպէից աւելի չէ տեւում, բայց ըմբռնում է շուտ շուտ, 20—40 եւ առաւել անգամ օրը եւ յաճախագոյն դիչերով քան թէ ցերեկով : Հիւանդութիւնը տեւում է 5—8—12 շաբաթ, վերջին կամ դիւրութեան շրջանումը հիւանդութիւնը զիւնում է դէպի առողջութիւնը, այն ժամանակ հագի սաստկութիւնը նշանաւորապէս պակասում է, ըմբռնումն կարճատեւ է եւ թեթեւ, իսկ խժժային հիւթը դուրս է գալի : հետոյ թեւեւ եւ առանց չարչարանքի, վերջապէս երևում են միայն պարզ խարբուխի արկածները, որոնք շուտով անց են կենում, եթէ ուրիշ ախտերի դիպուածներ չեն պատահում :

Քոքլիչի հետ միասին կցորդում են յաճախ թոքերի լանջամաշկի, աղեաց եւ ուղղոյ բորբոքումն, արիւնահոսութիւնք, թոքախտութիւն, ջրկոդութիւնք եւ ուրիշ ախտեր, եթէ այս կցորդութիւնքը չեն պատահում, այն ժամանակ ցաւի ելքը յաջող է եւ բարի, այլ ընդ հակառակն վերջանում է մահով : Այս ցաւը մի անգամ միայն կպատահի մարդի բոլոր կեանքումը :

ԲԺՇԿՈՒԹԻՒՆՆԸ

Քոքլիչը կամ խորուզակը ապաքինելու համար շատ դեղեր յառաջադրած են նշանաւոր բժշկներից, բայց այն բաղմամբիւ ճարերից ոչ մինը չկայ, որ կարողանայ յատուկ եւ ներդործական դեղ դառնալ այս սաստիկ ցաւի ընդդէմ : Սրա ընթացքը ուրիշ տարափոխիկ ախտերի նման, ծաղկի, վարդախտի, ունի իւր սահմանաւ ժամանակը, եւ այս ժամանակակետից յառաջ հիւանդը կարող չէ առողջանալ ոչ մի հնարքով : Այս պատճառով մենք կը ցուցանեմք այստեղ միայն առաւել հարկաւոր եւ առաւել օգտակար ճարերը եւ միջոցները, որոնք գործ են ածվում այս հիւանդութեան ընդդէմ :

Յստակ կամ պարզ խորուզակի ընդդէմ, որ կցորդած չէ ուրիշ ախտերի հետ շատ օգտակար են յետադայ ճարերը :

(1) Հասարակ չայի եւ ջրի տեղ հիւանդին խմեցնել Տիլիպի ծաղկի թեթեւ խաշուն նարինջի շաքարով :

(2) Տալ որձացուցիչ արմատը կամ տորտը փսխեցնելու համար յետագայ կերպով :

24 կշիռ գարեհատ արմատ (Rad. ipecacuanhae) բաժանել երեք մասը եւ ամէն քառորդ ժամին տալ մի մի մասը, եւ կամ մի կշիռ գարեհատ տորտը (tartarus emeticus) հալել կէս ստական շաքարի մէջ եւ շուտ շուտ խմեցնել փոքրիկ դրդալով մինչեւ մի քանի անգամ փրսխել : Գեղերի քանակութիւնը կարելի է աւելացնել կամ պակասեցնել, նայելով հիւանդի հասակի չափին :

(3) Վեց կշիռ ցորեան Պելլա տոննա անուռով բոյսը (կին դեղեցիկ) (pulv. belladonnae gr. vi) խառնել 26 կշիռ ցորեան շաքարի հետ եւ բաժանել 30 հաւասարաչափ մասներ : Այս փոշիներից պէտք է տալ հիւանդին օրը 1—2—4 փոշի, հասակին նայելով :

(4) Կուրծքի վրայ դնել մուրասանկի սպեղանի (Emplastrum diachylon), մանաւանդ եթէ կուրծքը ցաւում է :

(5) Շահական է չափաւոր խահուէ խմեցնել հիւանդին օրը երկու, երեք անգամ :

Եթէ խորուզակի հետ զուգընթաց է շնչառութեան եւ ուրիշ նշանաւոր զործարանների բորբոքումն, այն ժամանակ օգուտ են բերում յետագայ միջոցները :

(1) Մոլոչի եւ խաչխաչի չափն :

(2) Արիւնհանութիւնը երակահատութեամբ կամ տղրուկներով, հայելով հիւանդի հասակի չափին եւ բորբոքման զօրութեան :

(3) Թոքերի բորբոքման դիպուածումը փսխողական տորտը (tart. emet.) :

(4) Ամէն երեկոյ տալ հիւանդին մի կամ երկու չափի դրդալ խաչխաչի շաքար (syrup. diacodii), կամ $\frac{1}{2}$ —1 կշիռ գարեհատ ափիոնից կամ մահացու մորմ անուռով բուսից հանած հեղուկը (ext. opii s. daturae stramonii) :

Վերջապէս խորուզակը յաջողութեամբ բժշկելու համար հարկաւոր է հեռացնել հիւանդին ամէն տեսակ չփոթներից, հակառակութիւնից, բարկութիւնից, ցրտից, առատ կերակրից :

Որովհետեւ այս ախտը փոխադրական է, վաճառորոյ պէտք է առողջ երեխանցը չի պահել հիւանդների մօտ եւ չի մօտացնել :

Երբ որ այս փոխադրական ախտով սկսում են հիւանդանալ, այն ժամանակ շատ օգտակար է ծաղիկ կտրել առողջ երեխանցը չի նայելով թէ մի անգամ արդէն կտրած է : Այս հնարքով երբեմն կարելի է պաշտպանել երեխան հիւանդութիւնից :

Բժիշկ. Դ. Ռոստոմեանց :

Բաղու :

1862 թուական Մարտի 3 թի :

Խ Ա Պ Ր Ի Կ Ն Ե Ր

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՅ

Շարունակութիւն եւ վերջ*

Ե .

Ա Շ Տ Ա Ր Ա Կ :

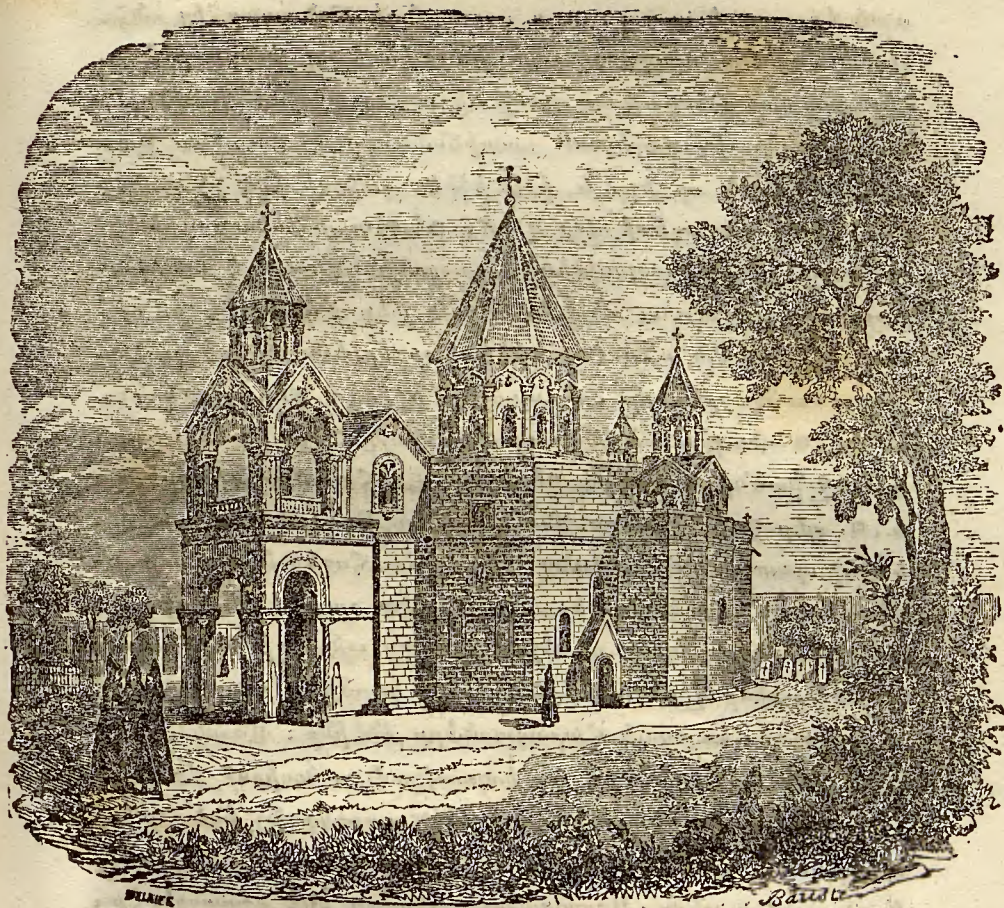
Այն երեկոյն երբ արդէն արեւը խոնարհելէր, սկսանք Սողմոսավանքի զառ ի վայրից իջանել զէպ ի Աշտարակ գիւղը, քարուտ ի՛նչ քարուտ : Եթէ Աստուածաշունչ գիրքը չը վկայէր, թէ նախնի հսկայից շինած աշտարակը, Բաբելոնու մնէր, ես պիտի ասէի, թէ այս այն երեւելի աշտարակի տեղն է եւ չորս կողմը նորանից մնացած քարերը : Վերջապէս ի՛նչ հալով հասանք Աշտարակ, ուղեցանք իջեանել Աղայ Ստեփան տէր Յովսէփեանի տունը, բայց ճանապարհ կայ, որ սայլ անցանի : Մի մարդու բերանով իմացրինք Ստեփան աղային մեր գալուստը : նորա քաջարի որդի Յարութիւնը փութացաւ մեզ մօտ, սայլից վեր էկանք կտիրների վայից անցանելով էկանք մեր իջեանը : Մեր սայլը մնաց գիւղեց դուրս, իսկ մեր պարկը նմանապէս կտիրների վրայով տուն բերին :

Ստեփան աղան, որ ութսուն տարեկան մարդ է, առողջ, առողջ եւ շատ սուր յիշողութեան տէր է : Ներսէս Կաթողիկոսը 1814 թուին Թիֆլիզ առաջնորդ գալու ժամանակ, այս յաջողաճեալ մարդուն հետը բերել է Թիֆլիզ եւ կարգել է իւր տան եւ գործոց վերակացու ուր եւ մնացել է մինչեւ 1830 թիւը, եւ ապա վերադարձել է իւր հայրենի գիւղը : Այս պատուելին թէպէտ շատ սիրով լնդունեց մեզի, բայց

*) Տէս Գ. տարի 3 թիւ :

շատ տիրեցաւ իմ տկարութեանս վրայ : Հասարակ հարց ու
բարեւից յետոյ, ես այն բազմափորձ ծերունուցը խնդրեցի իմ
տաքութիւնը հովանանելու մի ճար : Նա ինձ ասաց, մեր գե-
ղումը շատ քիչ կը պատահի դողցնել տաքացնել, և եթէ պատա-
հի կամ երևան կամ ուրիշ տեղ կը հիւանդանան և կուգան,
իմ կենացս մէջ ես երկու անգամ հիւանդացել եմ տենդով,
մեր դեղը գետն է, դողը գալու ժամանակը կերթանք կը մըրա-
նենք գետը, և ջրի մէջ այնչափ կը մնանք, մինչև դողը կամ
էրուցքը անցնի, յետոյ շորերս կը հագնինք, կուգանք տուն
մի քանի գաւաթ լաւ գինի կը խմենք կը պառկինք, քրտինքը
կուգայ և միւս օրը ողջ և առողջ կերթանք մեր գործին :
Այս պատուելի մարդու ասած դեղը իւր անձին վրայ թէ-
պէտ երկու անգամ փորձած է, բայց ինձ անկարելի էր ընդու-
նել այն դեղը: Թէ և հիւանդ էի, բայց սիրահարուելով այս
գիւղի բնակչաց մաքուր հայերէն խօսակցութեան, և մա-
նաւանդ Ստեփան սղայի հին անցքերի մանրամասն և ճիշդ
պատմութեանց վրայ, երկար խօսեցանք : Այս մարդը կէս
դարու պատմութեան գիրք է, երանի թէ նորա ուսումնական
որդիքը աշխատէին գրել նորա կեանքը, ի՞նչ օգտակար անդեկու-
թիւններ կարէր քաղել նորանից մեր ժամանակակից պատ-
մութիւնը : Ամէնքը գիշեր բարի տեսլով դնացին քնելու ի
հարկ է կոխրների վրայ : Իմ տաքութիւնը հետզհետէ սկսաւ
սաստկանալ, կէս գիշերից մի ժամ անցել էր, այլ չկարալով համ-
բերել ասացի իմ սպասաւորին որ Յարութիւնին ձէն տայ և մի
քիչ գէնադէրչակի ձէթ պահանջէ : Սա գնաց ձէն տուեց
Յարութիւնին և ասաց, որ աղան գէնադէրչակի ձէթ է ու-
ղում. նա հարցրեց, ի՞նչ պիտի անէ, սա պատասխանեց լու-
ծողական դեղ է, պէտք է խմէ: Ես նոցա խօսակցութիւնը լսում
էի : Յարութիւնը ասաց, մենք դեղ չենք գիտել, մեզ համար
սաղ լինին, Մուղնին և գետը, և ողջ գեղումը անկարելի է այժմ
գտնել այդ ձէթը, թուրքի գեղերումը կը լինի, նոքա ձմեռը ճը-
րագի մէջ էրէլու են բանեցնում : Գորանից ևս յոյսս կտրած
մեծ նեղութեան մէջ Աստուած էի աղաչում, որ շուտով լոյ-
սը բացուի : Առ հասարակ ամենայն հիւանդի համար առա-
ւօտեան լոյսը մեծ միսիթարութիւն է :

Մեզոտեմբեր 4 ին առաւօտուն վեր կացան ամէնքը շտապով լծել տվի սայլը, տարան բարձին մեր պարկը և մենք մնաք բարով ասելով Ստեփան աղային, նստանք սայլի վրայ և այգիների միջով մի նեղ և քարուտ շատ քարուտ ճանապարհով սկսանք ուղևորել : Այգիները վերջ չունին ըստ որում Աշտարակի այգիքը վեց քառակուսի վերստի չափ են : Ամէն կողմից ջրերը գլգլում են, Յարութիւնը մեզ հետ ուղեկից էր և մի այլ մարդ ուղեցոյց : Նրբ այգիներու ծայրը մօտեցանք, որ մեր տան տիրոջն էր, մի մարդ մի լիքը սախառով հաղող բերեց, ինչ հաղող, տեսնելն անգամ կշտացնում է մարդու : Իմ ընկերքս հաղողն առան, և Յարութիւնից շնորհակալ լինելով բաժանուեցանք : Նրբ մի փոքր հեռացանք, մի ձութ հաղող խնդրեցի, թէպէտ իմ ընկերքս չէին կամենում տալ, կարծելով մնաստակար, բայց ես նոյա խօսքին մոտիկ չըսալով, մի ձութ կէրայ, երկու օր է ոչինչ չէի կերել, ասորժակն բաց էլաւ աչքերս պարզեցան, այն պատուական հաղողից երկու երեք ձութ ևս կէրայ, և մեծ թեթևութիւն դրացի : Կէս օրը մօտ էր հաղիւ ազատեցանք Աշտարակի և Օշականի քարերից և ահա երևեցաւ Արշակունեաց երբեմն աթոռանիստ մայրաքաղաք Վաղարշապատը, և նորա աւերակների մէջ կանչեա՞ծ տան և հինգ դարեան Հայոց աղգի մը խիթարութեան տունը, Կաթողիկէ սուրբ Լժմիածինը :

ԿԱԹՈՂԻԿԷ ԵԿԵՂԵՑԻ ԷՋՄՐԱՍՏԻ

Զ.

ԷՋՄՐԱՍՏԻՆ :

Ճանապարհը արդէն ընդարձակ է և մաքուր, մեր սայլը ջրիպէս է ընթանում : Եջփածնին երկու վերստ մնացած, մի հիասքանչ տեսարան է շրջապատում շոքից նեղացած ուղևորին : Ճանապարհի երկու կողմից դնում են պարզ առուներ աջուձախ անկած են խիտ առ խիտ ուռենիք և բարտիք : Ճանապարհի վրայ չորիտեմ բնական թէ արհեստական սրբ-

ռած էր բարակ աւազ : Այս զուարճայի ճանապարհից անց-
նելով հասանք վաղարշապատ . ես չը կամեայ վանքը իջեա-
նել . ըստ որում առաջուց խօսք էի տուել Էջմիածնի Սինօթի
Ատենադպիր իմ բարեկամ աստիճանաւոր Պ. Սուքիաս Թա-
ղանոսեանցին, որ երբ և իցէ, եթէ յաջողի ինձ Էջմիածին
գնալ, նորա մօտ պիտի վեր գամ : Թէպէտ առաջուց գիտէի,
որ նա արդէն ծառայութեան պաշտօնիւ գնացել է Թիֆլիս .
բայց հոգ չէ, տունը տեղն է, և այն տեղ բնակում է իմ սի-
րելի Նիկողայոսն տէր Յովսէփեան, որ երբեմն Թիֆլիզի չա-
յոց ուսումնարանումը ծառայակից 'ր ինձ : Մեր սայլը կանգ-
նեցաւ Պ. Թաղանոսեանցի դրան առաջը, ներս մտանք, և ա-
հա Էջմիածնի Պրօկուրօր գերագնիւ Յովհաննէս Միրաքեանը
և Պ. տէր Յովսէփեանցը ճաշ են ուտում : Ես չեմ կարող այս
երկու պատուական անձանց հիացքը և հոգեկան հրճուանքը
նկարագրել, երբ մեզի տեսան : Թէպէտ շատ ժամանակ չէր,
որ Թիֆլիզումը իրար տեսէինք, բայց այնպիսի ջերմ սիրով
և համբոյրներով ընդունեցին մեզի, որ կարծես թէ տասը տար-
ուայ իրանց հեռացած հարազատները լինէինք : Առանձին սե-
նեակ իւր ամենայն կահ ու կարասիքով, տանաիրօջ մահճա-
կալը և անկողինը իւր առադաստով (Մուրչակդան) ինձ համար
պատրաստ : Նստանք սեղան, ճաշը նորոգուեցաւ, ես ոչինչ չը
կարողացայ ուտելու, Աշտարակու հաղողը ինձ կշտացրել էր :
Իմ բարեկամներս լսելով իմ ու գեւորութեան համառօտ անց-
քը և իմ տկարութիւնս, ճաշից յետոյ իսկոյն բերին Էջմիածնի
բժիշկը, որ գննելով երակս և լեզուս, և տեղեկանալով իմ տը-
կարութեան հանգամանքներին, եղբակացուց լինել տենդ,
ուստի և այն գիշերը հանգստանալից յետոյ առաւօտուն
տուեց փխտողական դեղ, որ յետոյ տայ քինաքինայի աղ :
Միւս օրը փխտողական դեղը գործածեցի, բայց քինաքինան
հարկաւոր չեղաւ, ըստ որում կէս օրից յետոյ արդէն կատա-
րեալ առողջ էի :

Վեհափառ Կաթողիկոսը, Էջմիածին եղեալ սրբաղան ե-
պիսկոպոստները, նա և ծանօթ վարդապետքը լսելով մեր գա-
լուստը և իմ տկարութիւնս մարդ էին զրկել իմ որպիսու-
թիւնս հարցնելու : Բայց այն տեղ անվորութիւն է, որ նոր

եկաւորը մինչև հայրապետին չներկայանայ, չպէտք է միւս միաբանից մօտ գնայ այցելութիւն և նոքա ևս չեն գնում նորեկին այցելութեան : Ես այս ծէսը լաւ եմ համարում, ով ինչպէս կամի, թող այնպէս ընդունէ : Եջմիածնի մէջ արած մի քանի նկատմունքներս գրելից առաջ, արիք, իմ ճշմարտասէր Հայեր, ձեռքերս կուրծքերիս դնենք, մտքերս բերենք այն բամբասանքները, որ մի քանի չարախեղու անձանց ձայնակից լինելով լսել և խօսել ենք, թէ հանգուցեալ Ներսէս կաթողիկոսի վրայ և թէ նորա վախճանից յետոյ տեղապահ Ղուկաս սրբազանի, Սինդական հարց և բոլոր միաբանութեան վրայ :

Ներսէս կաթողիկոսը երբ սկսաւ մեծատարած լիճը հիմնարկել, և հրաշալի անտառը տնկել տալ, մեր ամէնօրեայ խօսքն էր. «Աթոռը քանդեց փող չմնաց դուշն գոլի վրայ միսեց : Մարդկանց և ազգի հողսը թողած անտառ է տնկում, որ արջերը և գայլերը բնակին» և այլ այսպիսի անթիւ դրոյցներ : Իսկ նորա վախճանից յետոյ, նոր տեսակ չարախօսները, պղտորեցին բոլորիս միտքը համբաւ տարածելով «Ներսէս կաթողիկոսի յիշատակը ջնջելու համար լճի միջի ձկներին թոյն են տուել, լիճը տակիցը ծակել են, որ ջուր չբռնէ. անտառը կորստել և անասնոց ոսնակոխ են արել» և այլ հազարաւոր անվայել քրուութիւններ, որոց յիշելն անգամ տնվայել է : Այս չարահամբաւ անձինքը իրանց ներքին նպատակն ունէին, բայց լսողները միամտաբար հաւատալով արձագանքէին լինում նոցա խօսքերին : Իսկ եթէ այս խօսքերի վնասը որքան ծանր եղաւ ազգին և նոյն իսկ աթոռին համար ազգի վիճակը քննողները լաւ կը հասկանան : Ես կը յուսամ նա և կը հաւատամ, թէ մեր սրտազէտ Աստուածը իւր արդար վեժխնդրութիւնից ազատ կը պահէ այն ամեն Հայերին, որոնք խաբուելով չարամիտ նենգաւորների խօսքին հաւատացել են նոցա և ձայնակից են եղել և բոլոր բարկութիւնը կը դարձնէ այն համբաւների հեղինակների վրայ : «Այ, որ ասիցէ զբարին չար և զչարն բարի, զլոյսն խաւար և զխաւարն լոյս : «Ամենայն մեղք և հայհոյութիւն թողիք, բայց որ զՀոգին հայհոյէ մի՛ թողիք, զի առէին զև գոյ ի նմա» :

Շարունակենք մեր ուղևորութեան պատմութիւնը, համեմատ ենք մեր անկողմնասէր նկատմունքները մեր լածնների և ասածների հետ և այնպէս որոշենք ազգի և մարդկութեան թշնամին և բարեկամը :

Արդէն բոլորովին առողջ էի, Սեպտեմբերի 6 ին գնացինք տեսնելու աւազանը կամ լիճը : Ի՞նչ տեսնենք . այն մեծատարած լճի շինութիւնը և նորանից յառաջանալու ապագայ արդիւնաւորութիւնքը մտածելը անգամ իմաստուն և հանձարեղ մտաց զործ է, թող թէ նեղ հանգամանքների մէջ, ներքին և արտաքին թշնամիներից պաշարած, այնպիսի վեճեր զործը սկսելը և կատարելագործելը : Լիճը շինած է բոլորովին սաշովի քարերով և կրով, խորութիւնն է վեց կանգունից աւելի, իսկ շրջապատի ընդարձակ տարածութեան չափը, ճշդութեամբ չգիտեմ, միայն շատ ընդարձակ է և լայն : Յետ վախճանի մեծահանձար հայրապետին, Ներսիսի, նորա տեղապահը շրջապատել է լիճը մաքուր տաշած քարից սալայատակով և այժմ ևս շարունակում են ընդարձակել սալայատակը : Ձկները ոչ միայն չեն թռչնաւորած, այլ անչափ առաւելութեամբ արծաթափայլ լող են ապի լճի մէջ : Երբ որ մենք հիացած նկատում էինք լիճը և միտք էինք աւնում նորա հիմնադրի լայնախորհուրդ հանձարի վրայ, եկան մեզ յայտնեցին վեհափառ հայրապետի կամքը մեզ տեսնելու, իսկոյն փութացանք նրա օրհնութիւնը առնելու : Նորին վեհափառութիւն հայրապետն ամենայն Հայոց Մատթէոս նըստած էր Կաթողիկոսարանի մեծ դահլիճումը : Նա ընդունեց մեզ հայրաբար, և մենք մատուցինք նորին վեհափառութեան ողջոյն մեր որդիական համբոյրը : Մի ժամից աւելի տևեց մեր խօսակցութիւնը զանազան նիւթերի վրայ, թէպէտ շատ գաղտնիքներ բաց անելու առիթներ առաջ էին գալի խօսակցութեան մէջ, բայց ես հաստատ մնալով իմ մտքի վրայ, որ ես միմիայն իմ բազմադարեան աթոռի պարզ ուխտաւորն եմ, և ոչ թէ գնացել եմ այն տեղ խնդրել ինչ կամ բողոքել, լռութեամբ լռում էի նորին վեհափառութեան խօսքերը : Յայտնեցի իմ ցանկութիւնս գրադարանը տեսնելու, իսկոյն նորին վեհափառութիւնը հրամայեց բանալ գրադա-

րանը և թոյլ տալ ինձ առնել իմ նկատումները : Գրադարանապետ բաղմաջան Դանիէլ վարդապետը սպասում էր մեզ գրատան մէջ, մենք համբուրնցիներ Վեհափառ հայրապետի աջը և գնացինք ազգի գլորման կտուր կանգման օթարանը : Յիրաւի տսած է «տեսութիւն աջաց հաւատարիմ է քան ըզլուր ականջաց» հազար անգամ լսել էինք Էջմիածնի գրատան ոյրումելի վիճակը, մինչև որ ասում էին թէ գրքերի միջ օձերը և կարիճները բուն են դրել : Բայց ես բոլորովին ընդ հակառակը տեսայ : Ուրեմն Հայեր, այն տխրամած լուրերի վերայ ընդունեցէք առաջին անգամ իմ աւետարանութիւնը :

Էջմիածնի գրադարանը, որ մի հոյակապ քար ու կիր շէնութիւն է վեհաբանին կպած, բաժանուում է երկու մեծ դահլիճ մաքուր և լուսաւոր պատուհաններով : Այն սենեակների մէջ պատերի բարձրութեամբ դասաւորած են կարմիր փայտից շինած նոր և գեղեցիկ պահարաններ (շկաֆ) իւրեանց կողանքներով, բոլոր գրեանքը կարգով դասաւորած են նոյն պահարանների մէջ : Առաջին դահլիճումը, որ կիսով չափ փոքր է երկրորդից դասաւորած են տալգիր գրեանքը, իսկ երկրորդի մէջ, որ մեր ազգի հազուագիւտ գանձարանն է դասաւորած են ձեռագրերը : Մի քանի մեծամեծ գրեանք գննեցի, և չտեսայ բնաւ խոնարութիւն և փոշի, թող թէ օձ և կարիճ : Գրեանքը մասնաւորապէս գննելից յետոյ խնդրեցի ցոյց տալ ինձ գրեանց ցուցակը : Անմուտաց յիշատակաց արժանի մասնաւորաբանապետ Դանիէլ վարդապետը ցոյց տրուեց ինձ նոր շինած ցուցակը բաղկացած երկու հարրից աւելի թաբաղայ թղթից : Քանի որ սկսեցի գննել այն ցուցակը ուրախութիւնս աւելացաւ : Ցուցակը շինած է այբբենական կարգաւ մանրամասն տեղեկութեամբ, թէ որ ձեռագիրը, որ դարումն է դրած, ում ձեռամբը, ինչ թղթի վրայ, որպիսի յիշատակարան ունի, թէրի է թէ սմբոջ, և այլ այսպիսի կարևոր հանդամանքներով : Այն ձեռագրի հանդէպի երեսի վրայ նշանակած է, թէ մի հատ գրքի հետ ի միասին դրած և կազմած քանի գրեանք կան : Մի հատ Ագաթանգեղոս տեսայ հին ցուցակումը նշանակած «մի Ագաթանգեղոս», որի հետ ի միասին կազմած էին տոմսերեք այլ և այլ

մատենագրաց պատմութիւններ և գրուածներ : Այսպէս են գրեթէ ձեռագիր գրեանց մեծ մասը : Մի քանի ձեռագիրների համեմատութիւնքը ևս նշանակած են տպածների հետ և դուրս են բերել թէքանի՝ թերութիւնք ունին տպեալները : Այս գրադարանի բարեկարգութեան բազմաձիգն աշխատութիւնը մի մարդոյ գործ չէ և չի կարող լինել : Վեհափառ կաթողիկոսը անցեալ տարի այս թանգարանի բարեկարգութիւնը յանձնել է մի առանձին մասնաժողովի, որոյ անդամքը եղել են Անդրէաս Եպիսկոպոս վեհապետեան, Դանիէլ վարդապետ Շահնազարեան, ձեռնաստուն աշակերտ Ղուկաս արքեպիսկոպոսի Սահակ վարդապետ, ձեռնաստուն աշակերտ Մակար արքեպիսկոպոսի Սուքիաս վարդապետ, Յակոբ սարկաւազ Սիւնեաց և պարոն Նիկողայոս աէր Յովսէփեան : Վերոյգրեալ արդիւնաշատ անձինքը վեհափառ հայրապետի յանձնարարութիւնը կատարելով, յետ բարեկարգելոյ գրադարանը, թողել են նոյն կարգաւորութիւնը շարունակելու և պահպանելու հոգը Դանիէլ վարդապետի և նորա օգնական Յակոբ սարկաւազի վրա : Իմ տեսած ձեռագիր գրեանց ցուցակը տակաւին սեւագիրն էր, պարզադրելու նոր էին սկսել : Դանիէլ վարդապետից խնդրեցի, որ երբ պարզագրէ ցուցակը, մի օրինակ ղրկէ ինձ մօտ և խոստացայ նոյնը իմ ծախքով տպագրել տալ՝ ի տես ընդհանուր ազգի : Նա ուրախութեամբ խոստացաւ կատարել իմ խնդիրը, երանի՜ թէ պատուական վարդապետը կատարէր իրա խոստումը, ես իմ խոստումից յետ կացող չեմ : Երեք ժամ տեւեց մեր գրադարանի այցելութիւնը, ըստ որում արդէն ճաշու ժամանակ էր և եթէ երեք տարի ևս մարդ զննէ այն գրադարանը նորանոր նիւթեր կը գտնէ զննելու : Ինձ ասացին, թէ սրբազան հայրապետը այս գրադարանը առաւել ևս հարստացնելու համար մտադիր է յուսալի անձինք նշանակել, որ երթան ամենայն տեղ շրջին և ինչ ձեռագիր որ գտնեն վանքերի անկիւններումը և այլ տեղեր ծախսը չինայելով ժողովեն Եջմիածին : Շատ վսեմ խորհուրդ է, Աստուած կատարում տայ : Ես շատ խրախոյսներ տալով Դանիէլ վարդապետին և Յակոբ սարկաւազին դուրս ելայ գրադարանից և վերնոցի այցելութիւն ծերունազարդ տեղապահ Ղուկաս արքե-

եպիսկոպոսին, Մակար արքեպիսկոպոսին և այլ քանի մի եպիսկոպոսաց և վարդապետաց որոնք շատ սիրով և յարգանք ընդունեցին մեզ :

Սեպտեմբերի 7 ին առաւօտուն տակաւին շոքը չընկած գնացինք անտառը տեսնելու : Պ. տէր Յովսէփեանցը առաջարկեց ձիով կամ կառքով գնալ, բայց ես կարծելով թէ անտառ ասածը մեր այգիների մի քանիսի տարածութեամբը կը լինի տոկացի ոտով գնալ, թէ և վերջը զոջացի իմ յամառութեան վրայ : Հիւրանոցից կամ Ղազարապատից անցնելով գնացի մի առ մի այն վերանորոգութիւնքը, զորս արել էր անդապահ Ղուկաս արքեպիսկոպոսը Ներսէս Կաթողիկոսի վախճանից յետոյ : Տեսայ իւրաքանչիւր սենեակի մէջ պատրաստած մահճակալներ, անկողինքը, գորգերը և այլ կահուկարասիքը, որոնք նմանապէս Նորին բարձր սրբազնութեան հոգացողութեամբն են պատրաստուել : Այն տեղից կրկին զըննելով լիճը գնացինք սրբուհւոյն Գայիանէի վանքը, նախ մտանք սուրբ տաճարը երկիրպագեցինք սուրբ սեղանին, յետոյ մտանք գեանափոր այրը համբուրեցինք սուրբ կուսի գերեզմանը, և ապա մտանք մերձակայ դոմանոյցը, ուր հանգուցեալ տնտեսադէս Ներսէս հայրապետը շինել է մեծամեծ և ընդարձակ դոմեր ընտանի և պիտանի անասնոց համար առանձին առանձին : Զգիտեմ այն ինչ ընդարձակ միտք է ունեցել հանգուցեալը, և նորա խորհրդակից և գործակիցքը : Նա այնպէս է կարդաւորել էջմիածնի տնտեսական մասը, որ եթէ յաջողուէր նորա խորհուրդները գլուխ գալու, աթոռ՝ եթէ դրսից մի փող ևս արդիւնք չունենար, իրա տընական եկամուտքը, ոչ միայն կը պահպանէին վանքը, այլ և կը հարստացնէին : Տեսանք ուղտերի երամակը, և լծելու կամ հեծնելու ձիերը : Հեծնելու ձիերի մեջ լաւ լաւ քահանայ ձիեր շատ կային, բայց համարեալ թէ բոլորի ոտները ջուր իջած, պատճառ որ երկար ժամանակ անգործ կապած են և երբ հարկաւոր լինի, կը հեծնեն և յիստուն, վաթսուն կամ աւելի ևս վերստ կը քշեն, ի հարկ է ձիաների ոտները կը վնասուի : Ոչխարների, կովերի, եղների և գոմէշների հօտը գնա-

ցելէին արածելու, ուստի և իրանց չկարողացանք տեսնելու, բայց գոմերը շատ լաւ շինած էին ըստ ամենայն մասին :

Գայիանէից դուրս գալով մտանք անտառը, բնական անտառներ շատ էի տեսել, բայց մարդկային ձեռքով տնկած անտառ այս առաջին անգամն էր, որ տեսայ : Անտառի միջավայրի լայն, ընդարձակ և մաքուր ճանապարհից ներս մտանք, հովանաւոր բարտեքը, ուռենիքը և սօսիքը ճանապարհի երկու կողմից պտտնէշէին. կապել մի փոքր հով փշէլիս նոցա տերեւների սօսաւուծ իւնը ամենայն արհեստական նուազաբաններից ախորժելի էին թըռում : Նոցա բարձրագագաթ և դալարազարդ գեղեցիկութիւնը նմանում էր մի մի պճնազարդ նորափետայի :

Միայն այս նորատունկ ծառերը իրանց բարձրութեան համեմատ հաստացել չեն, ըստ որում շատ խիտ առ խիտ են տնկած, և լճի շնորհիւ առատաբար ջուր ընդունելով բարձրանում են, որքան կամին :

Այս զմայլելի ծառերի ետեւից երևում են մրդեղների ծառերը չգիտեմ, հազարաւոր ասեմ, թէ բլբլաւոր, մեր ընթացակից վարդապետները և աշխարհականները միաձայն ասացին, որ քսան հազարից աւելի միայն թթենիք կան : Ամենայն մրդեղէն ինչ որ դտանում է մեր աշխարհներումը, նա և այլ տեղերից բերած իրա անթիւ ծառերն ունի այս նոր և հրաշալի դարստանի մէջ : Երկու վերստաչափ մի և նոյն ճանապարհով գնուից յետոյ փոքր ինչ նստեցանք հանգստանալու և ազատ կրկին շարունակեցինք մեր ընթացքը : Հասանք նոր անտառը հին կից, որը որ աւելացրել է տեղապահ Ղուկաս արքեպիսկոպոսը Ներսէս կաթողիկոսի վախճանելից յետոյ : Մի վերստաչափ ևս է այս նոր անտառի երկայնութիւնը և լայնութիւնը : Բոլոր անտառի շրջապատը կը լինի վեց վերստ քառակուսի : Անտառի մէջ այնչափ առատ խոտ կը հնձուի, որ ոչ միայն աթոռի ընտանի անասուններին երկարատեւ ձմեռը բաւական կը լինի, այլ կաւելանայ ևս : Ցաւելի է որ հանգուցելոյն շինած շերամանոցը համարեալ թէ անգործ կայ : Ես, բարեկամք, այս անտառի և լճի թէ նիւթական թէ օղի մաքրութեան և թէ զուարճութեան մասին

օգուտները մի առ մի նկարագրել չեմ կարող : Միայն մի քանի անտեսադէտ անձինք ինձ ասացին, որ եթէ այն տեղի անպրտուղ ծառերը այժմեան մատաղ հասակին մէջ կորուին և շինութեան կամ վառելու համար ծախուին հարիւր յիսուն հազար մանէթից աւելի արժեն : Իսկ եթէ լաւ հողացողութեամբ պահպանեն տասը տարի, յետոյ այն անտառի եկամուտը կարող է վանքի բոլոր տարեկան ծախսը վճարել : Այժմ բաւժասանք հանգուցեալ հայրապետին, նորա տեղակալին և միւս գործակիցներին օրչափ կամինք : Այս երեւելի գործի մէջ շատ մեծ աշխատութիւն ունի երբեմն Պրոկուրոր, դերադնիւ կարապետ վասակեանցը, նա և վաղարշապատի բնակիչ աստիճանաւոր հանգուցեալ Գրիգոր Մալինցեանը :

Աստուած վարձատրէ ամէնին տեսա՞ք եկեղեցի շինելը : Կէս օրը արդէն մերձ էր, շոքը սկսու սաստկանալ և մենք այն ընդարձակ միջավայր ճանապարհով յետ դառնալով ու ժաթափ հասանք մեր բնակարանը :

Սեպտեմբերի 8 ին գնացինք այցելութիւն Եջմիածնի ուսումնարանին, մեր գնացած ժամանակը աշակերտները ճաշ ուտելու էին գնացել : Թէպէտ ուսումնարանը այն օրից երբ յանձնուած է տեսչութեան Եղիազար արքեպիսկոպոսին մի առանձին հոգաբարձութեան տակ է ի մասին բարեկարգութեան թէ ըստ ուսումնական և թէ ըստ անտեսական մասին, բայց ուսումնարանի սենեակները նա և աշակերտաց ննջարանները մութն են և անյարմար :

Հանգուցեալ Ներսէս կաթողիկոսը փորել է տուել հիմք ընդարձակ ուսումնարանի և շինութեան քարերը ըստ մասին պատրաստել է, բայց նորա վախճանը անկատար է թողել իրա մտադրութիւնը : Ուսումնարանից գնացինք տպարանը տեսնելու, բայց նորա վիճակը աւելի մխիթարական չէր : Ուսումնարանի աշակերտքը Պ. տէր Յովսէփեանցի ձեռամբ ինձ մօտ խրկել էին իրանց հայերէն շարադրութիւնը տեսնելու, ես գննեցի և տեսայ նոցա աշխոյժը, ջանքը և ընդունակութիւնը : Լաւ գրում են հայերէն գրաբառ լեզուաւ և շարադրութեան նիւթերից երևում է, որ նոցա ուսումն աւելի կրօնական և պատմաբանական է քան բանաստեղծական : Ես

խւրաքանչիւր շարադրութեան ներքեւ գրեցի իմ նկատմունքներս և խրատոյսներս և վերագարձրի։ Մեպտեմբեր 9 ին տօն էր Նիկիոյ սուրբ ժողովոյն և մենք այն օրը մտքերս զրել էինք Եջմիածինից դուրս գալ, ուստի առաւօտուն շատ կանուխ վեր կացանք և գնացինք եկեղեցի։ Ներս մտանք եկեղեցւոյ դռնից, և իսկոյն մի բարեպաշտական սարսափ պատեց իմ անձս, եկեղեցւոյ վեհապանձ շքեղութիւնը, նորա յատակների, բեմերի, սեղանների, սրբաղան անօթների, կանդեղների և ջահերի մաքրութիւնը յիրաւի վայելուչ էին Աստուածային բնակութեան։ Մեր եկեղեցին մտած ժամանակը վարադոյրները քաշած, եռեսունից աւելի եպիսկոպոսք և վարդապետք և քառասունի չափ սարկուազներ, դպիրներ և ուսումնարանի աշակերտները առեանի մէջ պար բոլորելով մեղմ և միաբանական ձայնիւ երգում էին «ով հրաշալի» շարականը։ Ա'ս այն ինչ սրտաշարժ երգեցողութիւն էր, երանի թէ ամենայն եկեղեցիներումը գոնէ մայրաքաղաքներումը այսպիսի զմայլեցուցիչ ժամերգութիւն լինի, այն ժամանակը չը դիտեմ, ինչքառասիրտ մարդ լինի, որ ժամ չգնայ։ «Ո՛վ հրաշալից» յետոյ շարունակ ուեցաւ հեռեեալ ժամերգութիւնը նոյն իսկ սրտազգած կարգաւ, և ապա սկսաւ սրբաղան պատարադի խորհուրդը։ Մի կողմից իմ միտքը վերացել էր, մեր անտրատ եկեղեցւոյ ծխից և արարողութեանց վրա մտածելով, միւս կողմից սքանչացած մնացել էի սրբաղան պաշտօնէից ճիշդ կարգապահութեան վրա, ըստ որում արքեպիսկոպոսից սկսած մինչև վերջին պաշտօնեայն այնպիսի համեստութեամբ և իրա կարգին կատարում էին իրանց պաշտօնը, որ յիրաւի կարծում էի իմ անձս երկնքումը հրեշտակաց դասակարգութեան մէջ, որոնք մեծ ահիւ պաշտեն ղերեսս Աստուծոյ։ Ես պարոնայք, սրտազէտ չեմ, որ պաշտօնների ուղղութիւնը ճանաչեմ, այդ մասին նոցանից ուրիշ հաշիւ պահանջող կայ, բայց խորհուրդ կուտամ այն անձանց, որոնք մեր եկեղեցւոյ երգեցողութիւնքը, ծեսերը և արարողութիւնները աւելորդապաշտութիւն են համարում, թող գնան Եջմիածին, լսեն այն հրաշալի երգերը իրանց յօրինողի սրտաշարժ եղանակովը, տեսնեն նոյն ծեսերի և արա-

րողութեանց երկիւղած ջերմեռանդութեան խոտորումը, և այն ժամանակը ինչ կամին տունն :

Էջմիածնայ եկեղեցւոյ ներքին բարեկարգութիւնը մեծ փառք և պատիւ է աւագ լուսարար Մակար արքեպիսկոպոսին, որ իւր սրբազան պաշտօնը կատարում է ամենայն սրբութեամբ : Պատարագը արդէն մերձ էր վերջանալու, եկան, հրաւիրեցին մեզ ժամից յետոյ, դնալ վեհափառ հայրապետի մօտ թէյ խմելու : Աւարտեցաւ ժամերգութիւնը, համբուրեցինք սուրբ խաչը, աւետարանը և մատուցները, մեր հրաժարականը տուինք մեր բազմարդեան սուրբ տաճարին, և դուրս ելանք, մեր սրտին մէջ անջինջ տպաւորելով այն բարեպաշտական զգացողութիւնքը, որը շատ տարիներէ վեր չէին շարժել մեր մէջ :

Գնացինք վեհափառ հայրապետի մօտ, նա այն օրը տկարութեան պատճառաւ իւր ննջարանումը անկողնի մէջ նստած գիրք էր կարդում : Համբուրեցինք նորա սուրբ աջը, թէյ խմեցինք պարապելով զանազան խօսակցութեամբ, 'ի վերջոյ յայտնեցինք նորին վեհափառութեանը մեր լիուլի շնորհակալութիւնը Էջմիածնումը մեր տեսած մխիթարական առարկաների վրա, նմանապէս մեզ մարդասիրաբար ընդունելու մասին :

Սրբազան հայրապետը զանազան յորդորներից յետոյ պարտաւորեց զեւս, չը թողուլ իմ ուսուցչութեան պաշտօնը Թիֆլիզոյ դպրոցի մէջ, և ես խոստացայ և ուխտեցի որչափ ներէ՛ իմ կարողութիւնս պիտանի լինել իմ աղգիս, թէ ուսումնարանի մէջ և թէ արտաքոյ ուսումնարանի : Ընդունեցինք նորին վեհափառութեան լիուլի օրհնութիւնքը և դուրս ելանք : Գնացինք մեր հրաժարականը մատուցինք սրբազան արքեպիսկոպոսներին և եպիսկոպոսներին յայտնելով մեր լիաբերան շնորհակալութիւնը իւրեանց մարդասիրութիւնից : Վանքից դուրս էկանք և պարոն Գէորգ Արաղովի տանը լաւ նախաճաշ վայելելից յետոյ մեր երախտաբէտ շնորհակալութիւնը մատուցինք գերազնիւ Միրաքեանցին և Սինօթի բոլոր ծառայողներին, և նստանք մեր սայլի վրայ : Մեզ շրջապատեցին ձիաւորներ ուղևորելու համար, նոցա գլխաւորը ի հարկ է մեր Նիկողայոսն էր, էկանք բաժանման բլուր ասած

սեղն միւս անգամ մտիկ տուինք այն երկնահասնէտ սուրբ
օթարանին, վերջին հրաժարականը տուինք մեզ յուզարկա-
ւորողներին, և դիմեցինք դէպ ի Երևան :

Է.

ԵՐԵՒԱՆ ԵՒ ՍԵՒԱՆ

Կէս օրը արդէն անցելէր հասանք Երևան իջևանեցանք
պանդոկումը, բայց ճաշեցինք, ընթրեցինք և ննջեցինք խմու-
ղեկից Պ. Աբամելիքեանցի փեսայ Մովսէս Գրիգորեանի տա-
նը : Երևանի մասին ինձանից տեղեկութիւն մի հարցնէք,
ըստ որում շատ քիչ մնացի այն տեղ : Ինձ ասացին թէ Ներ-
սէս Կաթողիկոսի վախճանից յետոյ Ղուկաս արքեպիսկոպոսը
շինել է տուել այն տեղ մեծակառոյց սուրբ Սարգիս եկեղե-
ցին և հոյակապ ուսումնարան, բայց ես չը կարողացայ տեսնել :

Սեպտեմբեր 10 ին Երևանից ելնելով սկսանք բարձրա-
նալ դէպ ի Քանաքեռ և կամաց կամաց ազատեցանք Երևանայ
շրջից, և մօտեցանք ծաղկունք սարի եզերքներին, այն գիշերը
իջևանեցանք Ախտի անուանեալ Դուխաբօրների գիւղումը :
Սուրբ խաչի բարիկենդանի գիշերն էր, վա՛յ այն բարիկենդա-
նին, որ մենք տեսանք այս գեղումը, Դուխաբօրների և Մա-
լականների տան համար վերեւ պատմած ամէնից զգուշի
տանջանարանն է մեր այս գիշերուայ իջևանը :

Սեպտեմբեր 11 ին վաղ վեր կացանք առանց թէյ խը-
մելու փախանք այն ապականութեան օթարանից և ճանա-
պարհի վրայի փոստայի իջևանումը թէյ խմելից յետոյ ա-
ռաօտեան տասն և մի ժամին հասանք գեղարքունի լճի կամ
ծովակի եղերքը, հրաշալի տեսարան : Օղը հանդարտ էր և
պարզ, ծովակը մանր և կապտադոյն ալիքներով ծածա-
նում էր, Սևանի անապատի կղզին մատանիի արծաթ օղի մէջ
ճարտարութեամբ նստեցրած ալնի պէս փայլում էր, և ձրկ-
նորսները մակոյկների վրայ նստած երկայն ուղեկաններով ձկնե-
ր է, որ որսում էին : Փոքր ժամանակ մտիկ էինք տալի ծովակի

գեղեցկութեան և ձկնորսների յաջողաձեռնութեան վրայ, իսկոյն նաւակից դուրս թափեցին քսանից աւելի ձկներ, մենք կամենալով այն ձկները գնել և Թիֆլիզ բերել, հարցրինք գինը նորա մանէթ և կէս զնա հատեցին, Պ. Սբաթելիքեանցը զարմանալով այսպիսի աժան գնահատութեան վրայ, Վրացերէն ինձ ասաց, քաղաքումը սոցա ամէն մինը մի մանէթ աժէ, այլ ինչ ես մտիկ տալի, փողը տանք և առնենք. նա կարծում էր, թէ ձկնորսները կը զղջան իրանց թեթև գին անելու վերայ, բայց չէր գիտէ, որ Սևանի ծովակի ափումն ենք, մի մանէթով այն ձկներն առանք տեղաւորեցինք մեր սայլի վրայ և մօտեցանք վանքի նաւահանդիստին : Այն տեղ երկու երեք անգամ հրացան արձակելով նշան տուինք վանականաց, թէ կամենում ենք վանքը մտնել, իսկոյն արձակեցին իրանց նաւակը և չորս թիակներ տասն և հինգ ըռպէի մէջ հասան մեզ մօտ : Մենք պատրաստուեցանք նաւակը մանելու, և մեր սայլապանը մեզ ասաց, թէ ինքը կը գնայ մերձակայ Զիբուխլու գիւղը, ձիերը կը հանգստացնէ և կը դարմանէ մինչև մենք նաւակով գնանք նոյն գիւղը, մենք անփորձ լինելով համաձայնեցանք, յետոյ կը տեսնէք մեր անխոհմտութեան հետեւանքը : Նստանք նաւակի մէջ մեզ հետ առնելով և երկու Գէօքչեցի ուխտաւորներ, որոնք առաւօտից այն տեղ սպասում էին : Կէս ժամ հանդարտ նաւագնացութիւնից յետոյ հասանք ծովեզերը, Սևանի վանահայրը և մի քանի միաբանք կանգնած էին այն տեղ, ողջունեցինք նրանց և գնացինք գէպի վանքը. նախ մտանք եկեղեցին երկրպագեցինք սուրբ սեղանին, կենաց փայտի և այլ սրբոյ մասունքներին, զորս հանդիսական թափօրով դուրս բերին : Եկեղեցիից դուրս գալով շրջեցանք և զննեցինք սեղանատունը, խոհանոցը, միաբանից սենեակները, սրահները և այլ ամենայն եկեղեցւոյն շրջապատ շինուածները, ամենայն տեղ մաքրութիւն, կարգ և կանոն : Այժմեան Սևանու վանքը ամենեւին չէ նմանում 1837 թվուն տեսածիս : Այն ժամանակը չը կար և ոչ մի նոր շէնութիւն, միաբանից սենեակները մութն էին, խոնաւ և նեղ, իսկ այժմ լուսաւոր, ցամաք և ընդարձակ, այն ժամանակը չը կար հիւրի համար և ոչ մի օթարան, իսկ այժմ շինած են

լայն և ընդարձակ հիւրանոցներ իւրեանց մասնաւոր կահու
կարասիքով: Նոր Բայազէդ ըստ հնոց Գեղարքունի բնակեալ
Բարսեղ աղայն Արծրունի ըստ ասելոյ միաբանից է. պատճառ
այս ամենայն վայելուչ նորոգութեանց, որ և իրա սեպհական
արդիւնքով շինել է երկու մեծ և մաքուր սենեակներ դպրո-
ցի համար: Այս ծովեզերեայ շինութիւնները զննելից յե-
տոյ Մէլքոն ճգնաւորի հորդած ճանապարհով բարձրացանք
դէպ ի սարը, ուր համբուրեցինք սուրբ Յարութեան տաճա-
րը, և զննեցինք նորա մօտ Մէլքոն ճգնաւորի իւրակերտ սե-
նեակները: Նորա սենեակների մեջ գտանք մարդկային կենաց
ամենահարկաւոր արհեստների բոլոր գործիքները, հիւսան,
որմնադրի, քարահատի, մոմ ածողի, ջուլհակի և այլ այսպի-
սիք, տեսանք նա և ջահրա, որով այն քառասուն տարի վան-
քից դուրս չդնացած ճգնաւորը ձման օրերը բամբակ մա-
նելով, կտաւ գործելով պատրաստել է մի քանի ձեռք անկո-
ղին: Մեզ ասել էին, որ այն ճգնաւորը մարդու այցելութիւ-
նից փախչում է, մենք կամեցանք անշուշտ նորան տեսնել. մեզ
առաջնորդող վարդապետը տարաւ մեզի այն տեղ, ուր նա քոր
էր կորում իրա համար պատրաստած գերեզմանի մօտ: Ո՛ւր
պիտի փախչի, առաջը անմատչելի քարափ, ետեւը մենք ենք,
խեղճը կանգնեցաւ մնաց: Նա մի առողջ, առոյգ և պարզ
մարդ էր, ահագին երկաթի նիզը (լօմը) ձեռին քարերը
կտրելով կղզիի անմատչելի տեղերը ճանապարհ էր բաց ա-
նում, մի քարի վրայ դրած էր մի զիրք, որ վաստակած ժա-
մանակը կարգայ, զիրքն էր մաշտոց: Նրան ողջունելից յետոյ
հարցրի նորա տարիքը, նա պատասխանեց, թէ չք գիտէ քա-
նի տարեկան լինելը, միայն հասակս առած մարդ էի, ասած
որ թիֆլիզից էկայ այս անապատը և քառասուն տարի է, այս
տեղից դուրս չեմ գնացել: Ես հարցրի արդեօք այս կղզին
գալից հետոյ հիւանդութեան ենթակուել է, թէ ոչ. նա ա-
սաց ո՛վ կը սիրէ քիչ ուտել, պարզ ջուր խմել, աշխարհքի
հոգսից ազատ մնալ և շատ աշխատիլ, նա ինչի՞ պիտի հի-
ւանդանայ, այլ չիստեցաւ նա, սկսեց իրա աշխատութիւնը,
մենք ևս աւելի չը ստիպելով յետ դարձանք: Վանահայրը
արգէն մեզ համար ճաշ էր պատրաստել իրա սենեակումը,

ընդունեցինք նորա հրաւերը և նստանք ճաշ ուտելու : Արդէն մոռացել չեն մեր ընթերցանողները, որ խաչի պահոց երազուշաթի օրն էր, միայն Սեանու միաբանից համար ամենայն օր բայց ի շաբաթ և կիրակի օրերից պահք է : Սեղանի վրայ դրած էին ձիթապտուղ, բոխ, իրանց պարտիզից քաղած վարունգներ և կանանչիք, բոխը թէպէտ ուտելու կերակուր չէ, բայց եթէ Սեանու բոխը Թիֆլիզ լինի, կարծեմ շատ քչանայ պատ ուտողների թիւը : Գինի և արաղ ևս ունէին ի հարկէ հիւրերի համար : Լաւ կուշտ ճաշ կերանք տեղւոյն յարմար պարզ խօսակցութիւններով, հարցրի միաբանից թիւը, վանահայրը պատասխանեց, որ այժմ կան եօթն կրօնաւորք, տասն և չորս մահտեսիք*, և ինն սպասաւորք : Ճաշից յետոյ մեր շնորհակալութիւնը մատուցանելով մօտեցանք ծովակի եզերքին, նաւակը և թիատարքը արդէն պատրաստ էին, մենք ևս նստեցանք նաւակի մէջ և սկսանք մեր ծովագլխացութիւնը :

Աղզիից մինչ ի Զիրուխլու, ուր մեր սայլը սպասոււմ էր մեզ, տասն երեք վերստ ճանապարհ է, մենք այսքան հեռաւորութիւնը չգիտէինք, բայց տեսնելով նաւակի մէջ դրած ջրահան տակառը, պարանները և թիավարների թիւը երկու հոգի աւելացնելը թէ և կասկածեցինք, բայց ինչ ճար կայ : Փոքր ինչ յառաջ գնալից յետոյ քամին, որ առաջ մեզմ էր փչում, սկսաւ սաստկանալ և մեզ հակառակ լինելով չէր թողնում նստակը առաջ գնալու, ալիքները բարձրանում և ցած էին թողնում մեր նաւակը, թիատարները և ղեկավարը թէ և յուսադրում էին մեզ, բայց նոցա կռների զօրութիւնը ևս պակասեցաւ, իմ երկու մշտական ուղեկիցքը սկսան թիավարներին օգնել, իսկ ես նաւակի մէջ լքցուած ջուրն էի դուրս ածում : Ինչ երկարացնեմ մեր յուսաբեկութիւնը, մեր մտաւոր աղօթքները և մեր համարեալ թէ հրաշքով աղաառուիլը, ով ծովի վրայ ճանապարհօրդութիւն արեւէ, նա լաւ կը հասկանայ մեր վիշտը :

*) Մահտեսի ասում են այն կրօնաւորներին, որոնք տակաւին ոչ մի եկեղեցական աստիճան չունին :

Երկու ժամ և կէս մեր յանդգնութեան պատիժը կրելից յետոյ վերջապէս հասանք ծովափը, և մեր նաւավարներին վարձատրելից յետոյ էկանք Չիբուխը գիւղը նստանք սայլը և շարունակեցինք մեր ընթացքը : Այն գիշերը իջեւանեցանք Սիմէօնովկայ գիւղումը կրկին տարտարոսի մէջ Դուխաբօրի տանը :

Սեպտեմբերի 12 ին առաւօտուն կանուխ փախստականի պես էլանք Սիմէօնովկայից և սկսանք իջնել դէպ ի Դելիջանի անտառուտ զառիւյրը և ահոտ ճանապարհը ի հարկ է ոտքով : Մի կողմից թէպէտ անտառի գեղեցկութիւնը և առաւօտեան ողորդ օդը մխիթարում էր մեզ, բայց միւս կողմից աւազակների երկիւղը սարսափեցնում էր : Ժամը իննին հասաք Դիլիջանի փոստայի իջեանը, թէյ խմեցինք, մեր սայլատանին, որ Ալէքսանդրօպօլից մինչև այս անդ էինք վարձել հաշիւը տեսանք և ճանապարհ դրինք, յայտնեցինք իջեանի վերահացուին մեր ճանապարհագիրը (պաղարօժնեայ) և ասացինք շուտ լծել տալ փոստայի սայլը (տրօյիկան) և մեզ ուղևորել :

Այժմ ընկանք իջեանների վերահացուների ձեռքը, ևս սոցա համար ինչ գրեմ, Ռուսաց օրագրերը, լրագրերը նա և ամբողջ գրքերը խայտառակելով սոցա բռնաւորութիւնքը չեն կարող ուղղելու ևս ի՞նչ կարող եմ անելու : Մեր պարոն վերակացուն զանազան պատճառներով չը կամեցաւ մեզի ձի տալ, բայց Աստուած հնարագէտ և քաղաքից դուրս բարեկամասէր հային պակաս չանէ : Այս տեղ պատահելով Պ. Բաղինեանցը այնպէս ահ էր ձգել վերակացուի սիրտը, որ ինքը էկաւ ներողութիւն խնդրեց և ձիերը լծել հրամայեց ինձանից խառակ խօսք առնելով, որ նորա վրայ բողոքաւոր չը լինիմ : Բան չունիմ, որ բողոքների ետեւ ման գամ, և չը գիտեմ, որ բողոքեմ, ի՞նչ դուրս կը տանիմ :

Այն գիշերը իջեանեցանք Ուզուն—թալայի իջեանումը, և Սեպտեմբերի 13 ին այն տեղից ելնելով իրիկուայ ժամը ութին հասանք Թիֆլիզ, վերջացնելով մեր ուղևորութիւնը :

ՀԱՒԱՏ ՍԷՐ ԵՒ ՅՈՅՍ.

Սարսափելի ժամանակ էր երբեմն երկրիս երեսին: Բնութիւնը ամէն տեղ խռովութեան մէջ էր: Մէկ տեղ հրաբուլի լեռները ընդարձակ երկիրներ անապատ էին դարձնում իրենց կրակով և մոխրով. երկրաշարժը բազմամարդ և ծաղկեալ քաղաքներ տակնու վերայ էր անում: Միւս տեղ ջրերը բարձրանալով քանդում էին թումբեր և ծածկում պողաբեր և բերրի երկիրներ, որոնց բնակիչներից շատերը իրենց աները և կայքը կորցնելից զատ, զոհ էին լինում նոցա անողորմ ալեքներին: Այս ամէն զարհուրելի դիպումների հետ զարթեցան մարդոց անսանձ կրքերն էլ, որոնք անխնայ բռնանում էին տարերքից էլ աւելի Աստուծոյ ազնիւ արարածների վերայ և կատաղութեամբ աշխատում նրանց ջնջել: Ազգեր ազգերի դէմ պատերազմի ելան և կտորում էին միմեանց կրակով և սրով. սովը և ցաւը շրջում էին ամէն տեղ և չէին խնայում ոչոքին, առանց զանազանելու ոչ հարստին ոչ աւաքատին, ոչ գիտունին և ոչ ազէտին, ոչ զօրեղին և ոչ տկարին: Ինչպէս զանազան ազգերի մէջ էր երկպառակութիւն, մի և նոյն էր և մի ազգի մէջ և նորա այլ և այլ հասարակութեանց և ընտանեաց մէջ: Մի ազգի մէջ, ուր ամենայն անդամները աւելի, մերձ ու խնայող պէտք է լինին միմեանց, առաւել անխնայ չարչարում և հալածում էին միմեանց, սպառնալով ուր ձեռները չէին հասնում: Հարկանելով իր եղբորը, ուր միայն հնարաւոր էր այս, մասնելով օտարի ձեռք իր հարազատ եղբոր, և նորա գոյքը ու սուրբ սեպհականութիւնքը, եթէ ինքը հնար չունէր և կարողութիւն ջնջելու

նրանց : Ամէն հասարակութեան անդամները մի և նոյն ա-
 նում էին միմեանց : Հասարակութեանց նախագահ անձինք,
 որոնց պարտականութիւնն էր կապել նորա անդամներուն մի-
 մեանց հետ սիրով և ցաւակցութեամբ առ միմեանս, ջանադիր
 էին մէայն երկպառակութիւն զցել նորանց մէջ և թշնամու-
 թիւն, զրգռելով նրանց միմեանց դէմ քսութեամբ, բամբա-
 սանօք զրպարտութեամբ և սատանայական խորամանկութեամբ
 որ քանդեն մէկ մէկու տուն, ու վերանայ հասարակութեան
 հանգստութիւնը, խանգարի նորա բարօրութիւնը, կանգնէ
 նորա յառաջադիմութիւն, նա մանաւանդ այս չարութեանց
 առաւել ձեռնամուխ լինումէին այնպիսի անձինք, որոնց դոր-
 ծը պէտք է լինէր, ըստ պաշտօնի իւրեանց, հողերը և բա-
 րոյական բարօրութիւնը և լաւութիւնը մարդոց : Այս ամէնը
 լինում էր առաւելապէս անդիտութեամբ, կրքերի բորբոքում-
 նից, որով մարդիկ անզգայացած, եթէ հարկանում էին չէին
 իմանում և եթէ ծեծվում իրենք չէին զգում : Ընտանեաց
 մէջ հայրը որդուն թշնամացաւ, որդին հօրը, մայրը իր աղջ-
 կան և աղջիկն իր մօրը : Ո՛հ զարհուրելի է այն անձանց
 վիճակը, որոնք հեղութեան, խոնարհութեան, բարութեան և
 սրբութեան զգեստների տակ կրում էին այսքան չարութեանց
 թոյնով լիք անօթները և նրանով թունաւորում էին հասա-
 րակութեանց անդամաց սրտերը : Չնշվեցաւ հաւատարմութիւ-
 նը այնուհետեւ մարդոց սրտերի մէջ և միայն տառապանք
 երկպառակութիւնը, կռիւը և նախանձր բուն էին զրել նոցա
 մէջ և տիրել նրանց ու ջանք էին անում որչափ հնար է ա-
 ւելի փնտս տալ մարդկութեան : Հեռացաւ բարեկամութիւ-
 նը, կորաւ ապահովութիւնը ու մնաց մարդոց համար միայն
 ցաւ և վայ : Աստուած երկնքում մոռացվեցաւ և բոլոր մարդ-
 կային աղքը, իբրեւ նրանց թողած, յուզվում էր և խռովում
 կատաղութեամբ և անմտութեամբ :

Ա երջապէս ողորմեցաւ Տէրը աշխարհիս և վճռեց օգ-
 նել մարդոց, որովհետեւ սոքա իրենց քաշած նեղութիւննե-
 րով ընդունակ էին դարձել արդէն նորա բարութիւնը վայե-
 լելու : Ուստի նա, ազգերի և հասարակութեանց մէջից այն
 չար և խռովարար անձանց հեռացնելից յետ, մէկին հիւսիսի

առնամանիքը, միւսին հարաւի խորշակահար անապատը, ու մանց հեռաւոր անմարդաբնակ կղզիք և այլոց չարաչար մահուան մատնելով կամ բանտի, որ այն տեղ մտածելով իրենց անցեալ չար գործքերի վերայ տանջվին, կանչեց իր հրեշտակներէից երեքին իր գահի առաջ և խրկեց նրանց մարդոց մօտ, որ օգնութիւն տան նրանց այն թշուառ վիճակի մէջ: Բացվեցան երկնքի ոսկի դռները և դուրս թռան Շնորհաց երեք թեւաւոր պատգամաւորները և իջան երկրիս վերայ: Այս երեք հրեշտակներն էին Հաւատը, Սէրը և Յոյսը:

Սորա հասան երկրիս երեսը: Երբ վերելից տեսան մարդոց զարհուրելի թշուառութիւնը սրտերը արիւնով լցվեցաւ: Ամէնից առաջ Հաւատոյ հրեշտակը սկսաւ Աստուծոյ հրամանը կատարել: Ամէն տեղ, ուր կարիքը ամէնից աւելի էր, այցելութիւն էր անում երկնային Շնորհաց հրեշտակը: Յիրաւի ծանր էր նորա գործը: Ամէն տեղ մարդիկ յուսահատած կանգնած էին իրենց բնակութեանց աւերակների վերայ, սպասելով մահուան, որնոր միակ մխիթարութիւն էր մնացել նրանց: Ոչ ոք ձեռքը գործի չէր խփում, որովհետեւ ամենայն աշխատանք ի զուր էր: Ինչ որ այսօր մէկը շինում էր, միւս օր հեղեղը խարխալում էր կամ երկրի կրակը այրում ու լափում և կամ չարերը յափշտակում և կործանում: Բայց երբ Հաւատոյ հրեշտակը մօտեցաւ նրանց և սկսաւ խօսիլ աստուածօրհնեալ քաղցր խօսքեր. առաջ քիչ, իսկ յետոյ աւելի ուշադրութեամբ լսում էին նրան ու կարծես, թէ մարդոց աչքերից փարատեցաւ փառք, որ ծածկում էր նրանց և ամէն բան ուրիշ կերպով սկսան տեսնել քան թէ առաջ: Այո՛, այո՛, նորա տեսան, որ դեռ ամէն բան կորած չէր, այլ թէ իրենք կըքից կուրացած են եղել և յափշտակած: Մէկ քանիսը սկսան աշխատել իրենց ծննդեան տեղումն, միւսերը թողնելով քանդած տեղերը ուրիշ տեղեր հիմնեցին նոր բնակութիւններ: Մէկը միւսին քաջալերելով և օգնելով շինուածները շինուածների մօտ բարձրացան, դպրոցները և աղքատանոցները եկեղեցիների մօտ կանգնեցան, ծառերը կանանչացան կրկին և ալիացանման ցօրենք ծածկեց դաշտերը:

ուրախ երգերը յետ դարձած ապահովութեան և բարօրութեան վկայքը եղան :

Ահա միւս կողմում տիրում էին թշնամութիւնքը, ներքին պատերազմը և խռովութիւնը : Այս շփոթի մէջ իջաւ Սիրոյ հրեշտակը և սխաւ երկնային ներգործութիւնքը. և հրաշքներ գործեց իր ազդեցութեամբ : Նոքա, որ առաջ միմեանց ատում էին և կոտորում, օգնութեան ձեռք սկսան կարկառել միմեանց : Երազ էր թվում նրանց այժմ իրենց թըշնամութեան մէջ կենալը միմեանց հետ : Հեռացաւ նախանձը և ամէն մէկը ուրախանում էր և ցնծում ուրիշի բաղդաւորութեան վրայ այն ինչ առաջ ամէն մէկին նեղացնում էր և տանջում այլոց բաղդաւորութիւնը ու իր նախանձը շարժում : Ամէն տեղ, ուր փոքր ինչ առաջ անխնայ շրջում էին սուրը և տանջանքը, այժմ խաղաղութիւնը և աշխատասիրութիւնը ձեռք ձեռքի տուած աշխատում էին անցեալ չար ժամանակի յիշատակները ջնջելու : Եւ երբ մարդիկ սիրով սկսան ձեռնտու լինել միմեանց, ամէն բան շուտով յառաջ գնաց : Ահա այս էր Սիրոյ գործը : Երբ Սա և իր եղբայր Հաւատը իրենց գործը կատարեցին, պրծան, դուրս եկաւ ծանր քայլով Յոյսը և պտտեց ամէն կողմ : Այժմ մարդիկ կարողանում էին սպասել աւելի լաւ ապագայք ու ամէն բան առաւել և առաւել լաւանում էր և ազնուանում : Այս աղբնկալութեան մտքերը յարուցին մարդոց սառած սրտերում ուրախութիւն և զօրութիւն աշխատանաց համար. որոնց պտուղը արդէն իբրեւ քաղած իրենց աչքի տաջւել տեսնում էին :

Երկնային եղբայները, երբ իրենց գործը կատարեցին կամեւում էին կրկին դառնալ այն տեղ, որտեղից եկել էին. միայն նոքա լսեցին Աստուծոյ ձայնը, որնոր նրանց հրամայեց. «Մընացէ՛ք դուք ձկնի հաւատարիմ պատգամաւորներս այսուհետեւ մարդոց մէջ, որ նոքա Հաւատան, Սիրեն և Յուսան :

Պ Մխօնեանց :

ՄՇՈՒ ԹՌՉՈՒՆ

ՅՏԱՐ ԵՐԿՐՈՒՄ...

Օր մի տեսաւ Ղուան Թռչուն,

Բուլբուլ կուլար պուտ պուտ արուն.

• Յորի՞ ասաց՝ Բուլբուլ սիրուն,

Յորի՞ կուլաս պուտ պուտ արուն :

Յորի՞, չուր ե՞րբ դու երերուն

Տխրիկ կուլաս վըր չոր փէտուն.

Աշխարհ ամէն վառ քո սիրուն,

Քո ճովաւն՝ քաղցր ձէնուն.

Ապա յորի՞, դու զօրն 'ի բուն,

Էս լուս ու մութ՝ առաւօտուն,

Էս շատ անուշ՝ զով հովերուն

Ախ ու վանով՝ կուլաս արուն.

Անգին գոհար՝ լուս աստղերուն,

Առու, աղբուր՝ ու գետերուն,

Մեր սար ու ձոր՝ զօղաններուն,

Երգի՛ր քո երգ՝ էս վայրերուն :

— Ի՞նչ կ'իօսիս՝ Ղուան Թռչուն,

Խենթ ու խելառ՝ դու ցնորուն,

Զմեռ նստեց՝ մեր սարերուն.

Խամրեց գուներ՝ ծաղկըներուն,

Փոխեց ձէնէր՝ մեր ձագերուն,

Էն սուրբ հանքեր՝ հազար տարուն,

Գերի արաւ՝ մեր ամէնուն.

Իմա՛լ չ'լամ՝ պուտ պուտ արուն.

Ելի ասաց՝ Ղուան թռչուն,
 Հէրիք դուլաս՝ կարմիր արուն,
 Ելի կուգայ՝ քեզ նոր գարուն,
 Բարև կուտաս՝ ծաղկըներուն :
 —Ա՛խ ի՛նչ ասեմ՝ Ղուան թռչուն,
 Սիրտս չի կայ՝ երգեմ սիրուն,
 Ո՛ւր եմ ես տես՝ ձմռան օրուն,
 Օտար եմ ես՝ էս վայրերուն,
 Մեր սուրբ երկիր՝ մէջ ուռերուն,
 Էն տեղ ծնանք՝ մէջ բներուն :
 Շունչ, օդ, ու լուս՝ ծնօղներուն,
 Մակրթեցաւ մեր սրտերուն :
 Եւ չենք մոռնայ՝ էն տեղերուն,
 Չուր չը թաղուինք՝ մեր հողերուն :
 Հիմի ձմեռ՝ իր ցրտերուն,
 Գերի արաւ՝ մեզ ամէնուն :
 Ես ո՛ւմ երգեմ՝ ձմռան օրուն,
 Վայ հազար վայ՝ իմ սև օրուն :
 Եւ ինձ չասես՝ Ղուան թռչուն,
 Երգիր անուշ՝ էս վայրերուն :
 Քանի որ կամ՝ էս ցուրտ օրուն,
 Միշտ ես կուլամ՝ պուտ պուտ արուն :
 Երբ որ ձմեռ՝ կառնի ցրտեր,
 Ու կ'թողի՛ նա էս տեղեր :
 Էն օր կ'եղնայ՝ ինձ նոր գարուն,
 Հազար էրնէկ՝ էն օրերուն :
 Էն օր կ'եղնամ՝ մէջ գիշերուն,
 Խաբրիկ կուտամ՝ թռչուններուն :
 Թռչունք ամէն՝ ձէնս կիմնան,
 Նխշուն թևեր՝ ծափ ծափ կուտան :
 Անուշ ձէնով՝ կ'ճըխրտան,
 Բորբին թևեր՝ թռիչ կերթան :
 Էրամ էրամ՝ շարուէ շարան,
 Երկնքի տակ՝ սողան լողան :

Կշիռլալով՝ կ'ճրդվողան,
 Մեր սար ու ձոր՝ ամէնք ցրնծան.
 Էն օր կասեմ՝ Ղուան թռչուն,
 Էլ չի խօսէս, էկաւ զարուն.
 Էլ չիմ լի՛ր՝ քո խօսքերուն,
 Գնաս բարե՛հ հետ ցրտերուն.
 Հիմի դառնամ՝ ծաղկըներուն,
 Բարե՛կ հուտամ՝ ես ամէնուն.
 Ուրախ եղէք՝ էս օրերուն,
 Չմեռ զնաց՝ էկաւ զարուն.
 Խօրօտ մօրօտ՝ իմ ծաղկըներ,
 Շաղեր շողան՝ ձեր երեսներ.
 Աղօթքանի՛, էն սուրբ հովեր,
 Ձեզ կօրօրեն՝ էլէք ՚ի վեր.
 Մարդարտի պէս՝ պուտ պուտ ցօղէր,
 Էնդով լվաք՝ ձեր երեսներ.
 Ահա էկաւ՝ դարնան օրէր,
 Ահա ցնծան՝ սար ու ձորեր.
 Սար ու ձորեր՝ ձեր ծնողներ,
 Որ ձեզ ծնան՝ դարնան օրէր.
 Իրանց աչաց՝ արծաթունքեր,
 Կլիրլալով՝ տան ձորն ՚ի վեր,
 Պաղ ու անուշ՝ զուլալ ջրով,
 Ուրախ ուրախ՝ դան ձեր ծոցեր.
 Էն ջրերով՝ կ'ժաժկրալիք,
 Իրար զերար՝ կը բարե՛կիք.
 Խլլելալով՝ կը ճօճկրալիք,
 Իրարու հետ կը պագտուիք.
 Ձեր կլիրան՝ տալի ջրեր,
 Ձեզ անուշ գան՝ էնոնց ձէներ.
 Շաղով ցօղով՝ ձեր կոկոններ,
 Մեկն ՚ի ջուր՝ հով քամիներ.
 Յօղուն, անուշին՝ էն ջրեր,
 Խմեն խոււրիքն՝ ու բուլբուլներ,

Եւ ձեր տակի՝ հեզ ալիքներ,
 Ցնցեն 'ի վեր՝ ձեր կոկոններ.
 Զեր դողդոջուն՝ թաց կոկոններ,
 Ցնցղին, ցոլին՝ նոր անձրևներ.
 Արև զարկէ՝ ձեր երեսներ,
 Պէճ պէճին տայ՝ ձեր ալ գուններ.
 Զեզ ծածկելու՝ թուփ տերևներ,
 Որ պատել են՝ ձեր բոլորներ.
 Քամի ու ցուրտ՝ բարկ արևից,
 Զեզ կը պահեն՝ էնոնց օրից.
 Երբ տերևներ՝ կ'ժաժկըտին,
 Արև թփոց՝ մէջ կը մանին.
 Անթիւ լուսեր՝ կը փռվըռին.
 Զրի երես՝ կը խաղկըտին.
 Որ վեր ու վար՝ կը թռվըռին,
 Աղեղն պէս՝ կ'փրվիլըլին.
 Էս բնութեան՝ զարդարանքնին,
 Մէկ նոր էրկինք՝ մեզ կերևին.
 Հէրիք գովեմ՝ ձեզ ծաղկւոյներ,
 Հիմի էլ տամ՝ ձեր անուաններ,
 Վարդ, մանուշակ, մեղրածուծեր,
 Ծիծղան ծաղիկ՝ ու կակաջներ.
 Կակուլի, Տոտիկ՝ ու Նարգիլներ,
 Աղբօր արուն՝ Բրաբիոններ.
 Գառնի դմակ՝ նոնոֆարներ,
 Կարմիր նորի՝ ու Նարդոսներ.
 Համափիւռ ու Սօսանէր,
 Խամշի ծաղիկ՝ անթառամներ.
 Տուղղի ծաղիկ՝ կորնկաններ,
 Արևահետ՝ ձուն ծաղկւոյներ.
 Աստղն ծաղիկ՝ և Շուշաններ,
 Եղան ծաղիկ՝ բարձ մանուկներ.
 Հէրիք ծածկէք՝ ձեր խոպոպներ,
 Զեր հազարաց՝ նխշուն գուններ,

Ձեր անուշ հոտ՝ հիմի բուրեք:
 Մեր էս վայրեր՝ դուք անուշեք:
 Ել ծառայ չենք՝ մենք ցրտերուն,
 Ել գերի չենք՝ օտարներուն,
 Մեզմէն 'ի վեր՝ ջոջ թռչուններ,
 Թւեն 'ի վեր՝ վեր քան զամուրներ,
 Էն տեղ լին՝ երգ, օրէնքներ,
 Բերեն պահեն՝ ձեր սուրբ բներ:
 Էն օրէնք տան՝ մեր երգերուն,
 Որ չի խառութիւնք օտարներուն:
 Փնփուշ մշուշ՝ նործին ձագեր,
 Էնոնց էլ տանք՝ մեր օրէնքներ:
 Որ մեր ծնած՝ սուրբ հողերուն,
 Էս երգ երգեն՝ չուր օր մահուն:
 Ամէնքս հիտրած՝ առւօտ, իրկուն,
 Երգ օրհնութեան՝ տամք Աստուծուն:

Յ. Ամբիկեանց տնտես Ներսիսեան Հայոց
 աղգային Հոգեւոր Դ. Թիֆլիսոյ:

ՕՏԱՐ ՕՐԻՈՐԴ ԵՒ ՀԱՅ ՊԱՏԱՆԻ*

Օտարուհին ինձ ասաց «Էէր ես լալիս, արցունքը
 Հեղեղի պէս ինչու են ոռոգում քու աչքունքը.
 Քու արտմութեան ճար ունիմ, կը փարատեմ քու դարձը —
 Թըշիս վրայ չե՞ս տեսնում փայլած շուշանն ու վարդը»:

*) Այս աւարտոյց (թերեւս բանաստեղծական արժանատիութենէ զուրկ, ու
 տանաւորը պատահական կերպով ընկաւ ձեռքս. կարճ ասեմ: Մի Կլօզ ցի Լեհ
 երկրաստարդ, չղիտեմ ինչպէս, իւր մայրենի քաղաքից բերելով շատ զրքեր եւ
 տեղադրեց, (որոնց մէջ կային շատ տաճիկ ձեռագիրք, եւ քանի մի Հայոց տը-
 սլած եւ գրած զրքեր) միտք ունէր տեղւոյս Գիտութեանց Ճեմարանին կամ
 Հրատարակական Մատենադարանին վաճառել, բայց նորա ձեռնարկութիւնը չը
 յաջողեցաւ. նշանաւոր բաներ էին նորա ունեցածը (կամ թէ դնահատողք եւ
 գովաբանի Ազատագիր երկրորդ հատորն էին): Պատահմունքով իմանալով իմ Հայ լի
 ներք՝ առաջարկեց ինձ: Ես քրքրեցի փոշոտած ձեռագիրքը եւ միայն մինը յօ-
 ժարեցայ գնելու: Ի՞նչ խօսքս երկարացնեմ. 3 ոտքովով ստուցայ մի ձեռագիր
 տաղարան կամ ժողովածոյք բուսնատոբների, որոց մեծաշոյն մասը ինձ բոլորո-
 վին անյայտ էին:

Վերջիշեալ ձեռագիրքը չունի վերնագիր, որեքն ես չկարողացայ իմանալ:

Չուր մի՛ ջանար, սիրական, իմ դարձը չես փարատիլ,
Հոգիս հոգսից ցաւերից չես փրկիլ, չես ազատիլ:
Թող իմ աչքից հեղեղայ արտասունքի աղբիւրը,
Արտասունքն է ամաքում հոգու կըծու վիշտերը:

Օտարուհին ինձ ասաց «Տես, հասել է դարունքը,
Դաշտերի մէջ բացուել են հազար երանգ ծաղկունքը.
Իջնենք դաշտը, օդ քաշենք, ծաղկուն քաղէ՛, փունջ փնջէ՛,
Հայրենիքիդ կարօտն առ, որ վիշտդ քեզ չի տանջէ»:

Հայրենեացս կարօտը ձեր դաշտերից չեմ տանիլ,
Սառ հիւսիսում՝ երկինքը՝ Հայաստանի չեմ տեսնիլ:
Ուր բիւրպատիկ ցոլուն են արեգակի շողերը,
Կենսատու է անձրևը, մեղրածին են ցօղերը:

Օտարուհին ինձ ասաց «Մոռացիր քու հայրենիքն,
Քու հայրենիքն այնտեղ է, ուր սիրում են քեզ մարդիկ.
Տես արևուն, նա պայծառ չէ՞ շողշողում հիւսիսում,
Հայաստանը կորել է խեղճ, դու ցնորք ես ուզում»:

Սուտ են, սուտ քու զրոյցքը, Հայաստանը չէ՛ կորած,
Նա այնտեղ է, ուր Նփրատ ու Տիգրիս են գրկուած.
Ուր երասխը մրմունջով յուզած ջուրն է գլորում,
Ուր Մասիսի գագաթը ամպերից վեր է նայում.
Ուր փայլում է արեգը իր կուսական շողերով,
Ուր ջրում է երկինքը երկիրն զով զով ցօղերով.
Ուր որ չըկայ բորէաս, չըկայ շիմու կամ խորշակ.
Օլը շունչ է հրեշտակի ջուրը մեղր է անուշակ...
Հայաստանը կայ աւանդ... խաղանացած, ամայի...
Բայց կըծաղկի... երբ նորից ծրծե քրտինքը Հայի...

տրդեօք մի՛ մարդոտ աշխատութիւն է, թէ դանադան. նմանապէս, չղիտեմ որ
քաղաքումը եւ քնչ պատահումըով էլին զրոյս կամ երբ: Բայց ոտանաւորի ի-
մաստից կարելի է շատ բան եղբակացնել: Յարգելի ազգակիցքս թող ներեն
իմ փառասիրութեանը, որ ես համարձակվում եմ օտարի աշխատանքը իմ ան-
շշան անունին սեպհականելու, ես ունիմ իմ արդարութիւնը. մարդիկ ատողերին
անդամ տալու են իրանց անունը, որ ինչպէս յայտնի է, ամենեւին նոցա մա-
տերի գործը չէ: Այս ոտանաւորի մէջ կրեւում է Հայոց նեղութիւն հիւսիսա-
յին տիրապետող (ԱԼՆ) ազգից, եւ յայտը՝ մի օր աշգոյլին աշատուելու օտարի
լծից

Նորա ստինքը յամառ է, չի կերակրում օտարին,—
 Օտարք խաբուած ասում են «հոյն է անբեր Հայերին»...
 Բայց ի՞նչ, դու չե՞ս հասկանալ իմ սրտամաշ դարդերը...
 Մի՛ ջանար, ինձ չեն սփոփիլ թըշնդ փայլուն վարդերը:

Տրտմութեանս ցաւակից՝ գուրգուրալով փարուելով,
 Օտարուհին ինձ մատուց դաւաթը լի գինիով:
 Երկնակապուտ աչկունքը շիտակ աչքերիս յառած,
 Լաց ու ժրպիտ երեսին՝ նա մեղմ ձէնով ինձ ասաց.
 «Խըմի՛ գինի, պատանի, ՚ի յիշատակ այն երկրին,
 Որ սրտամաշ կարօտով կոչում ես քու հայրենին.
 Պարզէ՛ աղնիւ ճակատըդ. զուարթացիր, ոգի՛ առ,
 Յուսակրտուր դէմքովդ խղճալի մի՛ ձեւանար.
 Զիւնաթաղ ու կիսամեռ դաշտքը դարնան մեղմ շնչից,
 Զե՛ն սթափում ես յառնում մահահանգոյն խոր քընից.
 Երբ ծագում է արևը՝ մըռայլը չի՞ հալածում,
 Մեռած բնութիւնն դէպի նոր կեանքի նա չի՞ վերածում,
 Դէ՛հ, պատանի, քով եղիր, խըմէ՛ գինին, երգ երգէ.
 Տէրն է սրբոց Փրկիչը, նա քու աղօն էլ կըփրկէ...»

ԷԱՅ ՊԱՏԱՆԻՆ ԵՐԳՈՒՄ Է

Հայկ ու Ղևոնդին մոռնանք. եղբարք,
 Թափ տանք մեզանից փոշին հրնութան,
 Վերածնենք մեր մէջ նոր կեանք ու նոր բարք...
 Կեցցէ՛ շատ օրեր մանուկ—Հայաստան:

Կեցցէ՛ շատ օրեր մանուկ—Հայաստան—
 Նա՛ որ դեռ միայն մեր սրտի խորքում.
 Ունի իւր հիմքը. ո՛չ տուն, ո՛չ կայան,
 Զունի աւակալին բուն Հայաստանում:

Ե՛ղբարք, բանը դեռ անշուշտիւն,
 Այժմուս մեր մըտքին՝ ցընորք չիկարծենք,
 Բանը կ'մարմնանայ ու տեսանելի,
 Կ'լինի շուտ. միայն մենք վստահ լինենք:

Մեր յոյսը միայն մեր վըրայ լինի,
 Զե՛ն պէտք մեզ նպաստ մեծատուններին.

Ողորմութեամբ թող մեւրացիին ապրի—
Մուրացոյն միշտ ստրուկ է օտարին...

Ահեցէ՛ Հայաստան, որ . . . . .

Մեր Հայրենին դեռ չէ՛ չուառական,
Քանի որ ունի քաջ որդիք մեզ պէս

Օտարի շահը թոյն է մահաբեր,

Աչք է կուրացնում, միտք է պղղտորում

Գերի է դարձնում մարդ . . . . .

Ոսկի շղթայով ձեռք ոտք է կապում:

Արեւելեմ շղթաս, կ'երթամ Հայաստան,

Կըղապենեմ նորա հոշը անարատ.

Կ'ասեմ ճշկեւեմ որդիդ չուառական,

Գրկիդ մշ ինձ ան, մայր իմ հարազատ.

Չ'ունիմ ես ոսկի, այլ ոսկու Մադան,

Ջըլտո ձեռք ջուխտակ ու սիրտ անվեհեր,

Ձեռքումս ունիմ բահ ու . . . . .

Սրտումս ունիմ ազնիւ խորհուրդներ:

Քու հողն արդաւանդ, ես մշակ արի—

Մենք հաշտ կու ապրինք շատ ու շատ տարի.

. . . . . քեզ ոչինչ շահ չի կայ,

Թոյլ տուր, որ . . . . .

ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀԻՆ ԿՌՆԿԱՆ

ԽԱՊԻԿՆԵՐՈՒՆ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Մարտ 3

Կ. Կօլիա :

Ս. Երուսաղէմէն զրուած նամակ մը լուր կուտայ մեզ : Թէ փետր. 13 ին՝ սրբոց Վարդանանց զօրավարաց տօնախմբութեան օրը՝ փառաւոր Հանդէս մը կատարուեր է սրբոց Յակոբեանց Վանքին մէջ՝ ի պատիւ յիշեալ բաղմերախտ սուրբ նահատակներուն, ի ներկայութեան բոլոր արժանայարդ միաբանից և խումբ բաղմութեան քաղաքացի ազգայնոց և բարեբաշտ ուխտաւորաց :

Հանդէսը Հանգուցեալ Յօհաննէս սրբազանին կառուցած հոյակապ ուսումնարանին մեծ սրահին մէջ կատարուեր է, որ պարագային յարմար կերպով շքեղապէս զարդարուած և ճակատը սրբոց Վարդանանց պատկերը զրուած է եղեր : Նախ ազգային սրտաշարժ երգեր նուագեր են քաղցրաձայն դպիրք և սարկաւազունք : յետոյ ուսումնարանին առաջին վարժապետ Պ. Յօհանէս Միրզա վանանդեցի գիտնական պատուելին՝ և երկու յառաջադէմ աշակերտներ՝ սրբոց Վարդանանց վրայ ներբողի ճառեր կարդացեր են, որոնք Հանդիսականաց սիրտը ազգասիրական ջերմ զգացումներով լցուցեր են :

Այս հոգեւոր և միանգամայն ազգասիրական Հանդէսէն ետեւ՝ ուսումնարանին աշակերտաց եռամսեայ քննութիւնը կատարուեր է, որուն մէջ աշակերտք՝ Թէ և յանպատրաստից՝ բաւական յաջողութեամբ պատասխաներ են իրենց եղած հարցումներուն Թէ՝ քերականական և Թէ ճարտասանական խնդրոց վրայ :

Այսպիսի ազգային Հանդէս և դպրոցական քննութիւն մը երբէք տեսնուած չըլլալով Ս. քաղաքին կամ մանաւանդ սրբոց Յակոբեանց վանքին մէջ՝ անպատմելի բերկրութեան առիթ եղեր է ամեն հոն գտնուող ազգայնոց :

Ս. Երուսաղէմի միաբանութեան այս ցուցուցած ազգասիրական և ուսումնասիրական փոյթը գովութեան արժանի կը համարինք՝ իբրեւ բարեգուշակ տրամադրութիւն մը յիշեալ պանծալի և չքնաղ վանքին մէջ շնորհիւ ազգային Սահմանադրութեան հաստատուելիք ապագայ հիմնական բարեկարգութեանց, որոց անհրաժեշտ պէտքն ընդհանուր կերպով ճանչցուած է այսօրուան օրս, և սրովք միայն կրնայ այն Սուրբ աթոռն ու միաբանութիւնը ապահովապէս պայծառանալ և բարոյական մեծամեծ արդիւնքներ ընծայել ազգիս :

Ինչպէս որ նախընթաց թուով ծանուցեր էինք, երկուշաբթի իրիկուն Պէյօղլուի Նավումի թատրոնին մէջ արտաքոյ կարգի մեծահանդէս ներկայացում մը եղաւ 'Ինպաստ Բարեգործական ընկերութեան և համազդի հիւանդանոցաց :

Այս երկրորդին ալ գլխաւոր խաղութիւնը Սիլվիօ Բէլլիքօին «Գրանչէսքա տա Րիմինի» ողբերգութիւնն է, որ նախընթաց ֆետր. 19 ին իրիկունը Արևելեան թատրոնին մէջ ներկայացուած կերպովը նոյն դերասաններէն մի և նոյն յաջողութեամբ խաղացուեցաւ. բայց այս անգամ հանդիսին փառաւորութիւնն առաջինէն բազմապատիկ աւելի է : Ազգայնութեան հոգին և բարեգործութեան սէրը՝ սխրալի անձնանուերութեան, առատաձեռնութեան և ազգասիրական վեհ զբոյսմանց անօրինակ տեսարան մը ընծայեցին նոյն իրիկունը. վսեմ տեսարան, որ ներկայ գտնուող հազարաւոր ազնիւ համազգեաց սիրտն անպատում բերկրութեամբ լեցնելէ զատ, օտարազգիներն ալ զմայլեցուց և ազգիս պատիւն ու համորումը բարձրացուց :

Ողբերգութեան լմննալէն ետեւ, Բարեգործական ընկերութեան յանձնաժողովոյ անդամ մեծապատիւ Խուսուֆեան Տիգրան աղան նոյն ընկերութեան կողմանէ Օրթադիւղի հայկական թատրոնին անձնանուէր դերասաններուն ուղղեալ շնորհակալութեան ուղերձ մը կարդաց որն որ հանդիսականաց եռանդաբին ծափահարութիւններովն ընդունուեցաւ : Յետոյ Արևելեան թատրոնին անձնանուէր դերասաններն ալ «Գիւ-

դին սիրահարեալները, անունով զուարճալի զաւեշտ մը ներկայացուցին որ նոյնպէս հանդիսականաց եռանդազին ծափահարութեանցն արժանի եղաւ :

Խաղին վերջը Մեղու հանդէսին արդոյ խմբագիր հանդիսականաց բերնէն համառօտ ճառ մը կարդաց, որուն մէջ օգոստոսիառ ինքնակալին անդին կենացը երկարութիւն, և ազգային յառաջագիմութեան յարատեւութիւն մտղթելէ ետեւ, Օրթագիւղի տեսարանին և Արևելեան թատրոնին դերասանացն ու դերասնուհեացը, ազգիս մէջ թատերական խաղարկութեանց սկզբնապատճառ, հիմնադիր, հեղինակ և քաջալեր եղողներուն և նոյն իրիկուան մեծաշուք հանդէսը տընորինդներուն շնորհակալութիւն յայտնեց՝ որուն համայն հանդիսականք ձայնակից եղան կեցցէներով :

Արտուի թէ այն գիշերը 60 հազար զուրուշէն աւելի արդիւնք եղեր է, որուն մէջէն թատրոնին նիւթական ծախքը հանելէ ետեւ, մնացածին կէսը Բարեգործական ընկերութեան, կէսն ալ համազդի հիւանդանոցաց պիտի բաժնուի :

Ահաւասիկ Բարեգործական ընկերութեան յանձնաժողովին կողմանէ կարդացուած ուղերձը որուն հրատարակումը կը խնդրուի մէջնէ :

Ազնիւ երկասարդներ.

Ձեր խաղալը տեսնողը մէկէն կտէր թէ ազնուական ըզգացում մը և դեղնցիկ զաղափար մըն է ձեզ վառողը : Դուք այս զգացման և այսպիսի բարձր գաղափարի մը ծառայեցնելով ձեր տաղանդը, աւելի փայլեցուցիք զանի, և ձեր օրինակովը ամենքը միացան ազգին թշուառներուն ու տառապեալներուն օգնութեան հասնելու համար : Այսօր՝ այս շրջապատին մէջ ժողովուած բարեգործ բազմութիւնը և ազգին աղքատներուն ու հիւանդներուն համար յառաջ եկած ճոխ արդիւնքը՝ ձեր արդիւնքն է անի : Այս մտածութիւնն թող ձեզ ուրախացնէ, ձեզ քաջալերէ և այն շնորհակալութիւնները՝ զոր ազգին ընտելապոյն բազմութեան եռանդուն ծափահարութեանցը խառնելով ձեզի կը զըկենք, դոյզն հաւաստիք մը թող ըլլան այն սիրոյ ու համակրութեան զգաց-

մանցը՝ զոր ազդեցիք մեզի այդ ձեր առաքինական գործովը :

Ազնիւ երիտասարդներ, յիշեցէք այս գիշերս որ այնքան արդիւնաւոր եղաւ բարեգործութեամբ ազգին համար, և այս յիշատակը թող ձեզի առաջնորդէ առ յապայն ողորմաճաօիրութեան ու ազգասիրութեան շաւղին :

1262 6—17.

Սնդամբ

Բէր ա

Յանձնաժողովոյ

Պողոս Կէօզէեան.

Յակոբ Կէօզէեան.

Աբիք Թընկերեան.

Յօհաննէս Կէլկէլեան.

Վարդերես Մխաթեան.

Յակոբ Պուրունսուզեան.

Փիլիպպոս Կէլկէլեան

Ժ. Մ. Պէյլիճեան.

Թովմաս Նսայեան.

Յովակիմ Նէվրուզեան.

Գրիգոր Պ. Խուրաճեան.

Գ. Ս. Օտեան.

Սարգիս Աղաբէգեան.

Տ. Ռ. Եռսուֆեան.

Մ. Պ Ապտուլլահ.

Յովսէփ Շիշմանեան.

Մկրտիչ Միւհէնափ :

Կ. Պօլսոյ Բուռիէ տ' Օռխան լրագրին մէջ հետեւեալ տողերը կը կարդանք Հայկական թատրոնի մասին, որ մեծ պատիւ է ազգիս և քաջալերութիւն ապագայ մեծամեծ յառաջադիմութեանց :

«Այս առաջին անգամը չէ, որ առիթ կունենանք Հայոց ազգին քաղաքակրթութեան ճամբուն մէջ ըրած երազ յառաջադիմութեան վրայ խօսելու :

«Ձեռք կարծեր որ չափազանցութիւն ըրած ըլլանք ըսելով որ այս ազգը երեք տարուան մէջ այնչափ յառաջադիմութիւն ըրաւ, որ ժողովուրդ մը սովորաբար յիսուն տարուան մէջ չկրնար ընել :

«Դպրոցները շատցնելէ ետեւ, Հայերը իրաւամբ մտածեցին թէ թատրոնն ալ զօրաւոր միջոց մ'է ժողովրդեան ամեն կարգերուն մէջ կրթութիւնը տարածելու :

«Իսկոյն բազմաթիւ թատերատեղիներ բացուեցան, դերասանաց խումբեր կազմուեցան և քաջալերութիւններն ամեն կողմէ օգնութեան հասան :

Անցեալ երկու շաբթի իրիկուն Հայոց ընտիր մասը Նափու մի թատրոնը գումարուեր էին, ուր ազգին ընտիր գերդաստաններէն երիտասարդներ՝ որ իրենց ուսմունքը Եւրոպայի մէջ առած են, ներկայացում մը ըրին ի նպաստ Բարեգործական ընկերութեան և հիւանդանոցաց :

«Թատրոնը բազմութեամբ լեցուն էր : Հանդիսատեսները մոռանալով կրօնական տարբերութիւնները, իրենց երջանիկ մութեամբը՝ առաւել մի և նոյն ընտանեաց որդիք կը թուէին քան թէ մի և նոյն ազգի անդամներ :

Թաղին նիւթն էր «Ֆրանչէսքա տա Բիմինի» գեղեցկապէս թարգմանեալ ի Պ . . . (անունը մտքերուս կը փախչի) և փոքրիկ կատակերգութիւն մը : Գայրատանց աշակերտները երկու երգ երգեցին մեծ յաջողակութեամբ և կանոնով, որ սաստիկ ծափահարութիւններով ընդունուեցան : Եղբայրութեան վրայ Պ . Պէշկիթաշեանին շնամ մէկ երգը ամենուն հաճոյ եղաւ : Պ . Ս . Հէքիմեան որ իր գրաւորական ընտիր աշխատասիրութիւններովը ծանօթ է, այն երգը իստալեռէն ոտանաւորի թարգմանած է, այնպէս գեղեցիկ կերպով որ բնագրի մը կատարեալ արժէք ունի : Յիշեալ թարգմանութիւնը չորեքշաբթի իրիկուն իստալադոց կոչուեցէն առաջ կատարուած ներկայացման մէջ յաջողութեամբ երգուեցաւ :

«Վերջապէս այն երեկոյն պատիւ կը բերէ Հայոց ազգին, և բարեգուշակ նշան մ'է ապագային համար :

«Այս իրիկուան զրամական արդիւնքը 80 հազար ղուրուշի մօտ եղած է» :

Մ Ա Ս Ի Ս

Այս հետագայ յայտարարութիւնն այս օրերումս մեր ձեռին հասնելով, կը փութանք և մենք մեր ընթերցողներուն հաղորդել :

Սրժանապատիւ և շնորհաշուք Հոգեւոր որդի :

Նամակաւ հարցեալ էիր զկարծիս մեր վասն նդովից, նդովք՝ որ է որոշումն իբրեւ վերջին դեղ զօրաւոր միանգամայն վտանգաւոր՝ ակամայ գործածելի է ի կարւոյ ժամանակի իբրեւ գերդումն Աստուծոյ և Աստուածայնոց, և որպէս որք չարասովոր ունակութեամբ յաճախակի յուսկէտս երդնուն մեղանչեն, նոյնպէս և որք զայս իշխանութիւն խա-

դալիկ սոճնէ. վասն հաստատելոյ զթեթեւ ինչ իրս նդովս կուտիլ՝ եւ նմին յստիտենաբար պատկառ կալ ոչ միայն չէ արժան, այլ Խրպէս ընդ անխորհրդաբար երդումն անդործադիր լեալ զղջալ եւ ապաշխարել. Այսպիսի նդովիւք բազում ժողովք զայլ ժողովս նդովեալ են. եւ բազումք վասն դուղնաքեայ իրաց շանթահար լեալ են առ եղբարս անիծիւք եւ դառնութեամբ, եւ յետոյ անիծակուռ հաստատութիւնք նոցին եղծեալ եւ անհետացեալ են. Զորորինակ արգելումն կիրառութեան Օրացուցին վենետիկոյ ի յառաջարանութեան հնոյ Տօնացուցին Սիմօն Կաթողիկոսի Երեւանցոյ Բ. տալադութիւն ի Մայր Աթոռն. եւ գնումն մոմոյ յուխտաւորաց միայն ի Սուրբ Աթոռն՝ որպէս տեսանի ի պատմագրութեան Հաննէ վարդապետի, Երես 108. Եւ եւ ի մեղ մատենագիրք՝ որք ի յիշելն զայլ աղգս Քրիստոնէկոյ նդովիւք անուանեն դնոսա տօնով, անիծեալ աղցն Յունաց, եւ սլին. Եւ արդարեւ այսպիսեօք ոչ իշխեմ պարսաւագէտ լինել ոմանց Սրբոյ Նախնեաց մերոյ, որք առ ի պետս ժամանակի թերեւ արժանապէս արարեալ են զայնոսիկ նդովնս. բայց կարէր վարդապետութիւն նոցին կամ արգելումն եւ առանց նդովից ընդունելի լինել յԱղլէն. չէր անհրաժեշտ հարկ ի վերայ նոցա նդովիւք միայն հանցուցանել. պատուել պատուեսցուք դնալ ընթաց ուղղափառ աղղախնամ Ս. Հարս, այլ ոչ պարտիմք եւ մանրամասն թերութեանց նոցին նմանող եւ ծառայող. լինել կարգովուրայն. զի միտք մարդկայն տկար գոլով սխալի, զի անախալ Մինն միայն գտանի. Առաքելաշնորհ Բարդուղէմ Եփեսացոյ իսկ յիրս իրս մարդիօրէն զթեցին, տես զՍրբոյն Կիւրղի Կաթողիկոսութիւնն ընդդէմ Ոսկեբերանի յանդէտս. Վարք Սրբոյ Ա. Հար. Երես 275. Նոյնպէս անդ Հար. Բ. Երես 461 մինչեւ 470, թերութիւնք ինչ Եպիփանու եւ Յօհաննու երեւին, թող զվշտալիութիւնս Մեկտոսի հայրապետին եւ զերկպառակութիւնս Սրբոյ. եւ ի սուտ համբաւոյ չար կարծել Սրբոյ զայլ Սուրբս Վարք Սրբոյ Հար. Ը. Երես 320. Սուրբն Բարսեղ եւ Եզնիկ ի բնական գիտութիւնս բազում անգամ սխալ կարծեօք վարեալ են. Սուրբն Օգոստինիոս յանպէտս զհակոտնեացս հերքէ. եւ նոյն ինքն յայլ ուրեք հաստատէ թէ միայն բանք Հին եւ Նոր կտակարանաց աներկբայելիք են. իսկ ի զիրս վարդապետաց ի բազում իրս ի մեկնութիւնս բազում անգամս ուղղափառական հակասութիւնք են. ապա ուրեմն մասնաւոր ոք ի Հայրապետաց անգամ բաղմիցս սխալի. Այլ զմեծ գծաութիւնս որ ի մէջ Ոսկեբերանի եւ Սեբերիանոսի հայրապետացն ընթերցեր ի վարս նոցա. Մեծն Կոստանդիանոս ունկնդիր լեալ զբարարոյցաց Սրբոյն Աթանասի աքսորեաց դնա.

Արդ ո՞ ոք եւ իցէ մարդ կթէ սխալական իցէ. վճիռք նորին նորագեւիք են ի դէպ ժամանակի հարկաւորութեան. ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԽԱՂԱՌԹԻՒՆՆ ԵՒ ՃՇՄԱՐԻՏ ԵՂԲԱՅՐՍԻՐԱԿԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆՆ

դերազանց եւ նախամեծար է քան զամենայն ինչ-միտն մեղ ՀԱՒԱՏՔ, ՅՈՅՍ, ՍԷՐ. սոքա երեքեան եւ մեծ քան զոսա ՍԷՐ է :

Արդ զիցուք թէ ըստ պարագայից այնր ժամանակի Կորապետ Ս. Կաթողիկոսն կարեւոր դատեալ իցէ զի Պատրիարքունք Երուսաղէմէ իյնն ի միաբանից. ի հետախաղաղ լինելն այնց պատճառաց Յակոբ Սըրբադանն նստեալ է յայն Աթոռ, գիտելով զի միայն Քրիստոսի բանք են անփոփոխելիք. մանաւանդ յարտաքուտ լինելով առաւել ակնածելի լինի ամենեցուն որ յայնմ սուրբ քաղաքի իցեն. զի «Մարդարէ յիւրում գաւառի պատիւ ոչ ունի» : Զիսրդ չիցէ զարմանալի, զի ուխտադիր միաբանք Սրբոյ Աթոռոյն ելեալ անտի յայլ վիճակս քարոզչութիւն եւ առաջնորդութիւն առնեն անարդել որով իրաւամբ արդեւեալ լիյնն այլ արժանաւոր հովիւք Ազդին չվարել ի Սուրբ Աթոռն զպաշտօն վերակացութեան : Այս անշուշտ այն նշողք ժամանակաւոր լեալ են եւ յաւուրց անտի Յակոբ Պատրիարքի բնաբարձ եղծեալ է. մանաւանդ այժմ որ օգուան Ազդիս այսպէս բռնազբօռէ. մինչ զի եթէ յիշեալ Գրիգոր Սրբապանն կենդանի լիալ էր յետ կոչէր անշուշտ զիւր նշողական բանսն որպէս Մծբնայ Հայրապետն Սուրբ Յակոբ օրհնեաց յետոյ. զքաղաքն զայն զանթեալն յիւրմէ : Քանզի եկեղեցական հաստատութիւն իմն՝ որ տիեզերական ժողովով չիցէ լեալ, ոչ է աննորոգելի (Տէն Լուսաշախի Երես 165) : Նա զի եւ նշողքն համեմատ Աստուածային կամաց եւ իբր ներշնչմամբ նորին լինելոց է, Ահա երանելի Սուրբ Գրիգոր Տաթևացին այսպէս գրէ ի զիրս հարցմանց. «Կարձեալ զհերձուածողս եւ զհեթանոսս, որք ընդդէմ հաւատոց եւ գործոց զինին : Այլ զիտելի է, զի քահանայն զինուոր է, ոչ զոր ինքն կամի եւ անորժէ զայն կապէ եւ արձակէ, այլ զոր հաճոյ է գորաժարին Քրիստոսի.....

..... Եւ թէ ոք ասիցէ, անպատշաճ է Աստուծոյ իշխանութեանն անկատար մնալ, ասեմք առ այս թէ՝ անկատար մնայ ըստ այնմ որ ի յանթեալն ոչ կատարի, այլ ըստ որում զառնայ ի յանթեալն կատարի : Ըստ Սողոմոնի որպէս թուշուն ի բունոյ թեալ ի բոյնն զարձեալ զազարի, այնպէս են եւ անէծք անդգամի) : . . . . . Որք ի հաւատս ունին զիւրութիւն որպէս հերձուածողք եւ վնասիչք եկեղեցւոյ եւ որք ի զաղլր վարս պղծեալ են գործովք եւ վնասն զինքեանս եւ անդիզ են առ երկոյսն. յետ միանգամ եւ երկիցս խրատելոյ, որոշեսցին յեկեղեցւոյ եւ պատժեցին . . . . . Եւ բաց յայսցանէ եւ արտաքոյ սոցա ոչ անթմանին եւ ոչ կապին. . . . . Եւ զարձեալ՝ կարէ վերջինն զառաջնոյն զիւրութիւնն ուղղել եւ զանիրաւ կապեալն արձակել եւ այլն «Երես 539—540—441* :

* Զեառգիրք կամուրջի միւլթեղիմ Գալէնտէրեաններուն քովն է ուղղոր կրնայ տեսնալ :

ՄԵԾ ԵՒ ՈՒՐԱԽ ՀԱՄԱՐ

ԱՄԷՆ ՀԱՅՈՑ ՀԱՄԱՐ

Մեր Հոգեւոր Տիրոջ Վեհափառ Կաթողիկոսի ՏԵՐ ՏԵՐ ՄԱՏՅԹԷՈՍ Առաջնայն զաւուստն ի Տփլիս Մայիսի 27. 1862.

Տփլիսու Հայոց Ժողովրդեան համար այս մեծ և ուրախ օրն եղաւ Հոգեդպստեան կիւրակէն : Ամբողջ Հայ Ժողովուրդն արդէն մի քանի օր յառաջ պատրաստ էր եղել մեր Հոգեւոր Տէրն ամենայն փառաւորութեամբ և մի համազգած ջերմեռանդութեամբ ընդունելու իր ծոցը. նոյն օրն որ լսեց թէ Վեհափառ Հայրապետն հասել է քաղաքիս ամենամեծ իջեւանը, խեղճ մեծ բազմութեամբ դիմաւորելու դիմեց և իր անկեղծ որսով ցոյց տուած արժանավայել ընդունելութեամբը փառաւորեց շքեղացուց մեր հոգեւոր Տիրոջ Վեհափառ Կաթողիկոսի ժամանումն ի քաղաք : Բոլոր համարհետաւորաց ընկերակցութիւններն իրանց նշանաւոր դրոշակներն ձեռին մեծ շնծութեամբ օդին մէջ ձածանելով՝ ողջունեցին Սրբազան Հայրապետին զաւուստը և նրա հայրապետական օրհնութեան արժանանալու համար փութացին համբուրելու նրա սուրբ աջը : Հարիւրաւոր ձիաւոր աշխոյժ և կայտառ հայկազունք դիմաւորուած, որոնք Վեհափառ Կաթողիկոսի կարգն էին շրջապատել արշաւելով իրանց ձիանները դէպ ի յառաջ, վեհութիւն և ահեղութիւն էին տալի այս ազգային հանդիսին : Անհամար և զանազան քաղաքային կարգեր, որոնք Վեհափառ Հայրապետի քամակից մեծ պատուամատոյց բաժնութեան շքեղութիւնն էին տալի, իշխաններով ազնուականներով, քաղաքայի-

ցիներով և պաշտօնաւորներով լեքն էին : Վեհափառ Կաթողիկոսին ուղղելից էին Սրբոյն Եջմիածնի յառաջաւոր միաբան և Սինօղի երկրորդ անգամ Սրբազան Մակար Արքեպիսկոպոսը և Վեհափառ Հայրապետի ձեռնասուն գաւազանակիր, Սրբազան Անդր'աս Եպիսկոպոսը և այլ սարկաւազներ և փոքրաւորներ :

Երբ Վեհափառ Տէրը, այս յարգամատոյց ժողովուրդեան բազմութեամբ քաղաքիս այգեստաններու մօտերում հասաւ, ուր Տփխիսու հայկական ժողովուրդը Վեհափառ Հօր համար դալարներով և ծաղկներով զարդարուած մի հանգստատեղի էր պատրաստել, խնդրեց իր ժողովրդապետի, (գալովայի) բերնով Վեհափառ Հայրապետից, որ այն տեղ մի փոքր հանգստութիւն առնելու բարեհաճի և իր որդւոցը սրահն զգացած ուրախութեան ու զոհականութեան նշանները արժան գառի լսելու, որոնք մի քանի տող գրուածքով Յարգոյ պարսն Գրիգոր Իզմիրեանցը շարադրել էր խնդրանօք Տփխիսու կրօնասէր և ազգասէր ժողովուրդեան : Այս ճառն, որն որ Յարգոյ պատուաւոր քաղաքացի պարոն Սվէչնիկեանց մինն յերկոտասան հոգաբարձուներէից Ներսիսեան Հոգեւոր Ուսումնարանի, կարգաց Վեհափառի ներկայութեան, կարի մեծ ուշադրութեամբ լսելի եղաւ Վեհափառից, որ տեսնելով նրա միջում իր հայրապետական հովութեան յանձնուած յօտին զոհունակութիւնն ու շնորհակալութիւնը, ուրախ եղաւ և անդէն իր հայրապետական օրհնութիւնը բաշխեց ամէնուն ընդունելով նրանց սրտի որդիական զգացմունքները :

Այս ազգային արարողութենից յետոյ հանդիսարար ժողովուրդը բերաւ հասցրուց Վեհափառ Տէրը Սրբոյն Յակովբայ վանքին եկեղեցւոյն հրապարակում, ուր քաղաքիս բոլոր քահանայք և դպիրք եկեղեցական հոյակապ հանդիսով, ընդունեցին Սրբազան Հայրապետը և տարան ի սուրբ եկեղեցի : Այն տեղ Սրբազան Հայրապետն աղօթք և փառաբանութիւն մատուցանելուց յետոյ առ Բարձրեալն Աստուած, օրհնեց իր ժողովուրդը և քաջուեցաւ հանգստանալու :

Ահաւորիկ նոյն օրը կարդացուած ճառին օրինակը :

ՁԵՐԴ ՎԵՀԱՓԱՌՈՒԹԻՒՆ

ԲԱՐԵԳՈՒԹ ՀԱՅՐ.

ՏՓԽԻՍՈՒ Հայոց ժողովուրդը 'ի վաղուց հետէ ծարաւեալ կըսպասէ գալստեան Ձերդ Հայրութեան : Ահա այսօր արժանապատիւ այցելութեան Ձերդ Սրբութեան , և սիրտք մեր լցան մեծաւ բերկրանօր :

Ընդունեցէք , բարեգութ Հայր , մեր բոլորեցունց անսահման որդիական հարազատութիւնը , որով ժողովուրդ Հայոց միշտ լի է եղել առ նախորդս Ձեր և առ սուրբ Աթոռն մեր , որ կեդրոն է միութեան բոլոր ազգիս . Հայք ըստ կամաց Աստուծոյ թէպէտ ցիր և ցան են եղել 'ի վերայ երկրիս , բայց մի և նոյն ժամանակ բոլոր իրանց զգացողութեամբ կապեալ են ամրապէս իրանց սուրբ Աթոռին , որով դեռ ևս կը կազմին մի հոգի և մի մարմին . Ձեզ միայն տուեալ է յԱստուծոյ ղեկավարել բոլոր ազգիս հոգեւոր զօրութիւնը և շարժել մեզ օր ըստ օրէ դէպ 'ի ազգային լուսաւորութիւնը—մանաւանդ 'ի հոգեւոր բանս , որով մեր երանելի Նախնիքը միշտ արթուն պահապան են եղել մեր սուրբ , ազատ և անշիտ չհաւատոյ և Եկեղեցոյ :

Երախտագիտութիւն մեր մեծ է վասն բարեկարգութեանց Չերոց յօգուտ և 'ի յառաջադիմութիւն Ազգիս, զոր ցուցիք և այս մերձակայ ժամանակիս, պատուելով զինդիրս մեր վասն լուսաւորութեան մանկանց մերոց. Դուք էք աղբիւր բարօրութեանց մերոց. 'ի Չէնջ, իբր 'ի յարեգականէ, սփռին 'ի վերայ մեր ճաճանչք երկնային շնորհաց, զոր միշտ պարգևել է մեզ Աստուած, պահպանելով բոլորեցունցս մինչ ցայսօր ընդ արթուն հոգևոր հովանաւորութեամբ Հայրապետաց մերոց:

Չեմ կարող բաւականին յայտնել Չերում Վեհափառութեան այն շերմեռանդ սէրը, որով բոլորեքեանք բորբոքված են այսօր վասն Չերոյդ Սրբութեան: Բազմութիւն ժողովրդոյս, որ ահա կայ առաջի մեծարիի Տեառնդ, և որ սփռեալ է 'ի մի ծայրէն քաղաքիս մինչ 'ի միւս ծայրն իւր ուրախալի դիմօք՝ վկայէ այն բոլոր անկեղծ զգացողութեանց, զոր ես իմ տկար և անզոր լեզուսս չկարացի արժանապէս արտայայտել Չերում Օծութեան. ինձ միայն կը մնայ 'ի բերանոյ ժողովրդոյս աղաչել զԱստուած յամենայն աղգասօգուտ գործս Չեր տալ Չերում Վեհափառութեան դրութիւն և սէր, վասն զի ուր սէր է, անդ և Աստուած, և ուր Աստուած է. անդ են և ամենայն բարիք:

Ի դիմաց Տփլիսու բոլոր Հայ ժողովրդեան,
Պատուաւոր Քաղաքացի. Գէորգ Փրկչօնեան ժողովրդապետ:

Ի 28 Մայիսի 1862 ամի.

Ի Տփլիս.

ԲԺՇԿՈՒԹԻՒՆ

ԹՈՒՔԱՆՏՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՄԱՐ*

Սոսկալի ախտ մը՝ որ դժոխքէն ելած կը թուի՝ մարդկային ազգը կը ջարդէ և ազգերն սպառել կ'սպառնայ : Երսուն դարէ ի վեր ըրած զոհերուն ցաւազին հեծութիւնները երկրի մէկ ծայրէն միւս ծայրը արձագանք կ'արձակեն : Կենաց ոչ մէկ աստիճանը անոր մահացուցիչ ճիւղաններէն չկրնար պրծիլ, և ոչ մէկ առողջ կազմուածք մը կրնայ անոր մոլի կատաղութենէն ազատիլ : Շատ անգամ մարդիկ իրենց զօրեղ հասակին մէջ կը զարնուին անկէ, նմանապէս կանայք իրենց ամենէն գեղեցիկ և պայծառ հասակին մէջ : Մինչև այսօր պաշտօնանողական հնարք մը չկար այս անողոքելի պատուհասին դէմ, որ բժշկական գիտութեան ամեն ճիւղերուն դէմ խիզախէր, և անոր տկար դիմադրութեանը հետ խաղար : Այս սգատեսիլ պատկերէն ամեն մարդ կը ճանչնայ թոքախտը :

Բայց դարձունենք աչքերնիս մեր անցեալ թշուառութեանց աղեկտուր տեսիլէն : Փութանք մանաւանդ ձեռք ձգել անյուսալի օգնութիւն մը՝ որ վերջապէս գիտութիւնը կը բերէ մեզ : Երէկ անբուժելի ճանչցուած թոքախտն այսօր անբուժելի չէ : Այն զարհուրելի հիւանդութիւնն այսուհետեւ մահուան անդարձ դատակնիք մը չէ :

Պիտի ըսեն մեզի թէ մտայածին յոյսերով մենք մեզ կը խաբենք՝ բայց կը յուսանք որ կը հաւատան մեզ երբոր գիտնան թէ մեր ծանուցածն այնպիսի բաներ են որ Եւրոպայի երկու ամենէն հռչակաւոր բժշկական ընկերութեանց՝ այն է

* Կ. Պօլսոյ Մատիս լրագրից քաղուած :

Փարիզի կայսերական բժշկութեան ճեմարանին և Պրիսէշի բժշկական արքունի ճեմարանին մէջ՝ մեծաձայն հնչեցին : Այս երկու գիտնական ընկերութիւնները թոքախտէ բռնուած անձինք տեսան զորոնք բժշկական արհեստն ազատեր էր : Ստուգեցին որ անոնց բժշկութիւնը վերջնական և արմատաքի էր : Թոքախտին բժշկելութեան սկզբունքն անոնցմէ վաւերացաւ, և բժշկական այս գերազանց յաղթանակին հեղինակը անոնց քաջալերութիւնն ու գովեստը ստացաւ :

Ամեն ժամանակ աեսնուած են թոքախտաւորներ՝ զորոնք գիտութիւնը մահուան դատապարտած էր՝ յանկարծ մահուան ճամբէն ետ դարձած և գերեզմանին մօտեցած ժամանակնին նորէն կեանքը ձեռք ձգած են : Ասիկա շատ տեսնուած էր, բայց գաղտնիքը չէր հասկըցուած : Այսպիսի բժշկութիւնները՝ որ հնարաւորութեան սահմանէն դուրս կը թուէին, ամեն ժամանակ գերբնական հրաշքներու պէս բաներ երևցած են բժիշկներուն, բայց երջանկաբար արդի գիտութիւնը ապացոյցով հաստատեց որ կատարելապէս բնական բաներ էին, և մինչև անոր զարմանալի գաղտնիքը պարզաբար բացատրեց մեզ :

Այս դժուարադէպ օրինակները՝ որոնք բնութիւնը կուտայ մեզ՝ բժշկաց յուսահատութիւնը փարատելու կը ծառայէին, և թոքախտին դարման մը գտնելու համար անդուշանք և խուզարկութիւններ ընելու կը յորդորէին զանոնք :

Կը յիշեցնէին որ հիւանդութեանց և դարմանաց խընդիրներու մէջ խոհեմութիւնը կը պահանջէ միշտ անձանթ բառը գործածել անհար բառին տեղ : Գոնէ սա ստոյգ է որ թոքախտը բացարձակապէս և էապէս անբուժելի չէ, որովհետև բնութիւնը երբեմն ինքնիրեն թողուելով կրնայ անոր յաղթել : Ուրեմն ինչո՞ւ համար թոյլ չտրուի արհեստին որ բնութեան նմանի : Թոքախտին բնական և ինքնին բժշկութիւնը գիտութիւնն ընդունած է, անոր արուեստական բժշկութիւնն ալ ուրիշ իրողութիւն մըն էր որ ձեռք բերելն անհրնար չէ :

Այս պարզ խորհրդածութիւնը ուղեցոյց մը եղաւ մեր գիտնական ժամանակակիցներէն մէկուն, և խոհեմ համար-

ձակութիւն մը տուաւ անոր՝ ջանքեր ու աշխատութիւններ ընելու՝ զորոնք յաջողութիւնը պատկեց : Անոր ջանքերուն շնորհիւր մահը քայլ մը ետ գնաց, և մեր օրուան յառաջատարաց գիտութեան առջև ընկրկեցաւ : Մխիթարիչ ձայն մը լսուեցաւ յաւոյ անդունդին մէջ : Տարաբախտ թոքախտաւորներն յուսոյ իրաւունքէն զրկուած չեն այսուհետեւ . գիտեն որ ժամանակակից գիտութիւնը անդուծ օրհասին կրնայ կերպով մը յաղթել և անոր վճիռները կոտրել :

Ո՞վ է այս անկշռելի ծառայութիւնն ընողը որ այնչափ դժբաղդներ յուսահատութեան և մահուան ճիրաններէն կը քաշէ կառնէ : Գիտուն, աշխատասէր և համեստ բժիշկ մը . Տոքթէօր Շարթրուլն է, որ ինքզինքը կուրծքի հիւանդութիւններ միայն դարմանելու նուիրած ըլլալով՝ տասն տարի աշխատեցաւ թոքախտին դարման մը գտնելու, և անթիւ փորձեր ընելէ ետեւ յաջողեցաւ ազդու դեղ մը գտնելու, ինչպէս նաեւ զանի յաջոյութեամբ գործադրելու եղանակը :

Թոքախտը թոքերուն վրայ գոյացած մանր պալարներ է, որ հետ զհետէ կաճին, կը հասունանան, կակղանալով կը խրդկայթին, կը լուծուին և հաղալով դուրս կը հանուին : Ասանկով թոքին վրայ խորոշներ և շարաւալից խորտուբորաններ կը բացուին : Ասկից է որ թոքախտը երկու որոշ ժամանակի շրջան ունի . առաջինն է պալարներուն գոյացման և աճման ժամանակը, երկրորդն է անոնց կակղանալուն ու լուծուելուն ժամանակը :

Թոքախտը բժշկելու համար այնպիսի դեղ մը գտնել պէտք էր, որ կարող ըլլար առաջին շրջանին մէջ պալարներն արգիլել կամ ջնջել, երկրորդին մէջ ալ խոռոչներն սպիացնել : Հոս երկու մեծ գժուարութիւն կար յաղթելու . 1՝ ազդու դեղ մը գտնել . 2՝ և այս էր աւելի դժուարինը, այն դեղը ամենայն զօրութեամբ ախտին դէմ հանել, այնպիսի ախտի մը՝ որուն ուղղակի դեղ հպեցնելն անհնար կերեւէր :

Այս կրկին դժուարութեան խիստ յաջող կերպով յաղթեց : Տոքթէօր Շարթրուլ Դեղը այն զօրաւոր մետաղակերպ նիւթն է որ իօտ անունով ճանչցուած է : Իօտին գործածութիւնը հոտոտելով կըլսայ : Ամենապարզ և խիստ ճարտարա-

հնար գործիք մը իօտը կը շողխայնէ, և շնչուած օդին հետ զանի կը հասցունէ մինչև թորին վրայ եղած վէրքերուն խորերը : Ամեն մէկ հիւանդ կէտերը որ մաս մը օդ կընդունին, մաս մ' ալ իօտ կընդունին հետը, ասանկով հիւանդութիւնը իր դեղը կընդունի, ինչպէս որ արտաքին հիւանդութիւն մը կընայ ընդունիլ : Ասկէց աւելի պարզ և մանաւանդ ամփաս զարման մը չկրնար ըլլալ, որուն հիւանդներըն սկզբնաւորութիւն կընեն իօտաւոր սիկառաներ քաշելով, որպէս զի քիչ քիչ և մեղմով շնչառութեան գործարանները վարժուին այն զօրաւոր դեղին :

Դիւրաւ կը հասկցուի որ իօտին այսպէս շնչառութեամբ մատակարարումը դեղին բոլոր հիւթը, բոլոր զօրութիւնը արդիւնաւոր կընէ : Հաւանական է որ թորախտին դէմ մինչև հիմա պարանոց անդը փորձուած անթիւ դեղորէից մէջ թիւս այնպիսի դեղեր կային որ Տոքթոր Շարթրուն իօտը մատակարարելուն կերպովը զործարարութիւն նէ՝ ապարդիւն չէին մնար :

Ինչ և իցէ, այսօրուան օրս կատարելապէս ապացուցուած է, որ այս անդին դեղը շողիի ձևով մատակարարուինէ՝ թոքախտը կընայ բժշկել : Երկու ներհուն ձեմարաններ ճանչեցին ասիկայ, և փորձն ալ ամեն օր հաստատութիւն կուտայ Տոքթոր Շարթրունին, որուն համար անխառն բերկրանայ աղբիւր մըն են ձեմարաններէն ստացած քաջալերութիւններն և իր ձերքովը փրկուած բազմաթիւ հիւանդներէն ստացած ջերմ երախտադիտութեանց յոյցերը :

ՏԵՔՔԷՐ ԿՐՕՆԵԱ

Անդամ Գաղղիոյ բժշկական ձեմարանին.

(Գաղղիոյ Հիւանդանոցաց Մօնիթէօն լրացրին թարգմանուած) :

Հաստատակիչ (ԶԱՍԽԱՐՀՈՒՄ ԷՆՖԻԱՅԵԱՆՑ : Խմբագիր ՄԱՐԿՈՍ ԱՂԱՐԷԳԵԱՆ : և Տօթիւն)

Печатать позволяется г. Тифлисъ 31-го Мая 1862 года

Ценсоръ Н. Каѣтлазовъ.

The first of these is the fact that the United States is a young nation, and that its history is a history of growth and expansion. The second is the fact that the United States is a nation of immigrants, and that its history is a history of the struggle for assimilation and the creation of a new American identity. The third is the fact that the United States is a nation of diverse peoples, and that its history is a history of the struggle for equality and the recognition of the rights of all citizens.

The fourth is the fact that the United States is a nation of great power, and that its history is a history of the struggle for world peace and the establishment of a new international order. The fifth is the fact that the United States is a nation of great wealth, and that its history is a history of the struggle for economic justice and the improvement of the lives of all its people.

The sixth is the fact that the United States is a nation of great freedom, and that its history is a history of the struggle for civil liberties and the protection of the rights of all its citizens. The seventh is the fact that the United States is a nation of great hope, and that its history is a history of the struggle for a better future for all its people.

The eighth is the fact that the United States is a nation of great faith, and that its history is a history of the struggle for spiritual growth and the pursuit of the highest ideals of human existence.